

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

На правах рукопису

МЕЛЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12 „18/19”: 340.115

**МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВознавства
в науковій спадщині Б.О. Кістяківського**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Дамірлі Мехман Алішах огли,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВА СПАДЩИНА Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО І МІСЦЕ В НІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВознавства	
1.1. Огляд літератури за темою дослідження	11
1.2. Загальна характеристика наукової спадщини Б.О. Кістяківського та основні напрямки його науково-правової творчості.....	24
1.3. Методологічний аспект науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського	55
Висновки до першого розділу.....	61
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВознавства Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО.....	
2.1. Б.О. Кістяківський про логіко-методологічну природу, проблеми і завдання соціально-наукового пізнання.....	65
2.2. Методологічна природа науки про право: співвідношення та взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства....	74
2.3. Загальна теорія права в трактуванні Б.О. Кістяківського	82
2.4. Синтетична концепція пізнання права Б.О. Кістяківського: основні постулати і місце в інтегральній теорії права	96
2.5. Б.О. Кістяківський про сутність соціально-наукового вивчення права.....	113
2.6. Про деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища.....	121
2.7. Методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ	127

Висновки до другого розділу.....	133
РОЗДІЛ 3. ІДЕЇ Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ.....	
Висновки до третього розділу.....	150
Висновки до третього розділу.....	166
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	178

ВСТУП

Актуальність теми. Нині в Україні здійснюються великомасштабні перетворення, спрямовані на зміцнення демократії і державотворення. Відбувається переоцінка цінностей в економічній, соціальній, духовній та інших сферах життя суспільства. На перший план висуваються завдання забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, законності. Зміни у всіх сферах суспільного життя і нові завдання зумовили значну інтенсифікацію розвитку сучасної вітчизняної правової науки й удосконалення чи відновлення її концептуальних основ і науково-методологічної бази. У зв'язку з цим істотно посилюється інтерес до історії самої правової науки взагалі, правової думки, зокрема, до інтелектуального досвіду вітчизняних учених-правознавців, особливо другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Одним із актуальних завдань сучасної вітчизняної правової науки стало глибоке вивчення їх внеску в дослідження державно-правових явищ. Отже, актуальність теми цієї роботи обумовлена, насамперед, необхідністю заповнення прогалин у знанні про минуле цієї науки, про освоєння і творче використання історичних традицій вітчизняної юриспруденції й інтелектуальних здобутків її провідних представників для аналізу проблем сучасної правової науки й удосконалення її методології.

У цьому контексті великий інтерес становить наукова творчість одного з найвизначніших представників вітчизняної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920) – правознавця, філософа, соціолога, історика, академіка Української Академії Наук, доктора державного права, видатного прихильника правової держави і ліберальних цінностей, надзвичайно різностороннього вченого, який зробив значний внесок у розробку багатьох проблем правознавства, чудового мето-

долога правових досліджень.

Актуальність теми дослідження зумовлена також ступенем наукової розробленості зазначеної проблеми. В українській та зарубіжній науковій літературі розглядалися окремі аспекти наукової творчості цього талановитого вченого (у працях вітчизняних вчених М. Альчук, Л. Депенчук, Н. Жукової, С. Максимова, В. Тимошенко і Ар. Фадєєва; російських вчених С. Львова, К. Радкевича і В. Скворцова, а також американського вченого С. Хейман та ін.). Проте багато питань (у тому числі тих, які становлять предмет даного дослідження) його науково-правової спадщини залишаються не дослідженими. Немає монографічної праці, присвяченої комплексному вивченню концепції методології правознавства Б.О. Кістяківського: не стали предметом аналізу і залишаються дотепер не з'ясованими такі важливі питання цієї концепції, як методологічна природа науки про право, співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства, трактування ним загальної теорії права, його внесок у визначення основних аспектів соціально-наукового дослідження права, відношення такого дослідження до догматичного вивчення права, значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної і практичної юриспруденції, методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ. Ця дисертаційна робота є спробою деякою мірою заповнити ці прогалини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до програми Міністерства освіти і науки України „Актуальні проблеми будівництва демократичної, соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України, наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до загальної теми „Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому

житті на 2006–2010 рр. (державний реєстраційний номер 0106U004970).

Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень на 2006–2010 рр. кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії, що здійснює розробку наукової теми „Традиції і новації в правовому житті України (теоретичний аспект)”.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне вивчення проблем методології правознавства в науковій творчості Б.О. Кістяківського з визначенням перспектив використання його ідей у вітчизняній юриспруденції.

Досягнення поставленої мети дослідження обумовило вирішення таких завдань:

виявити основні напрямки наукової творчості Б.О. Кістяківського і дати їх загальну характеристику;

визначити внесок вченого в розробку важливих теоретико-методологічних проблем правознавства;

проаналізувати основні аспекти концепції методології правознавства, запропонованої Б.О. Кістяківським;

встановити місце методології правознавства Б.О. Кістяківського в системі теоретико-методологічних правових знань початку ХХ ст. і сучасності;

виявити значення, наукову цінність і конструктивну роль методологічних ідей Б.О. Кістяківського з огляду на стан сучасної правової науки.

Об'єктом дослідження є науково-правова спадщина одного з вітчизняних вчених-правознавців дореволюційного періоду Б.О. Кістяківського.

Предметом дослідження є методологічні аспекти науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертації складає широкий спектр загальнонаукових і частково-наукових підходів і методів. Це, насампе-

ред, проблемно-тематичний підхід, використання якого дозволило знайти й проаналізувати основні напрямки методологічних пошуків Б.О. Кістяківського. Особливе значення мав герменевтичний підхід до аналізу й оцінки теоретико-методологічних ідей вченого. Застосування конкретно-історичного методу дозволило врахувати специфіку інтелектуальної атмосфери періоду життя і творчості Б.О. Кістяківського. Завдяки хронологічному методу встановлювалася послідовність окремих етапів наукової творчості вченого. Порівняльний метод використано для встановлення загального та особливого у поглядах Б.О. Кістяківського і сучасних йому вчених, а також для виявлення конструктивної ролі його методологічних ідей з огляду на стан сучасної вітчизняної правової науки. Постановка проблеми припускала також застосування методу актуалізації, що дозволило визначити наукову цінність і значимість ідей Б.О. Кістяківського для подальшого розвитку правової науки в Україні, особливо для методологічного відновлення правових досліджень. Для досягнення поставленої мети в роботі використано й інші спеціально-наукові та формально-логічні методи.

Дисертаційне дослідження спиралося на визнані методологічні ідеї та положення як класиків вітчизняної і зарубіжної думки, так і ряду сучасних правознавців. Його емпіричну базу склали фундаментальні праці Б.О. Кістяківського.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим комплексним монографічним теоретико-методологічним правовим дослідженням внеску дореволюційного вітчизняного вченого Б.О. Кістяківського в розробку методологічних проблем пізнання права і самої правової науки.

Наукова новизна дослідження конкретизується у таких положеннях:

уперше:

встановлено, що Б.О. Кістяківський виходив з доволі широких позицій у розумінні методології, розуміючи її як теорію пізнання; схарактеризовано особливості методології правознавства вченого;

виявлено зміст результатів методологічних пошуків Б.О. Кістяківського у сфері правознавства за такими основними напрямками: а) стан і проблеми пізнання права, завдання правової науки; б) методологічна природа правової науки: співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства; в) методологічні особливості загальної теорії права, її співвідношення з догматичною юриспруденцією і філософією права; г) необхідність методологічного плюралізму і синтетичний підхід до пізнання права; д) деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні труднощі в науці про державу; ж) методологічні проблеми історико-правових досліджень;

аргументовано тезу про те, що Б.О. Кістяківський не був прихильником якогось конкретного концептуального підходу (як це прийнято вважати), а схилився до синтетичної (інтегральної) теорії права, здійснивши при цьому значний внесок у соціологічне вивчення права, а також у розробку багатьох загальнотеоретичних і методологічних проблем права і держави;

удосконалено сучасні наукові уявлення про:

основні аспекти концепції загальної теорії права Б.О. Кістяківського: пояснення процесу виникнення і розвитку загальної теорії права, з'ясування її завдань і методів, уточнення співвідношення загальної теорії права з філософією права і догматичною юриспруденцією;

основні постулати й недоліки плюралістичної (синтетичної) концепції пізнання права Б.О. Кістяківського, а також про його внесок у визначення соціальної природи права, основних аспектів соціально-наукового дослідження права, співвідношення такого дослідження з догматичним вивчен-

ням права, значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної та практичної юриспруденції;

набули подальшого розвитку розробки Б.О. Кістяківського із розв’язання методологічних проблем правової науки; показано, що погляди ученого мають велике концептуальне значення для розвитку правової науки в сучасній Україні у таких напрямках: а) осмислення проявів, причин і шляхів виходу з кризи соціально-наукового знання; б) подолання розриву між методологічним знанням і предметним знанням; в) розв’язання проблем праворозуміння і формування синтетичної (інтегральної) теорії права; г) вирішення деяких наукознавчих проблем правознавства і суміжних із ним галузей знання, зокрема: проблеми статусу державознавства та його співвідношення з правознавством, співвідношення догми права та загальної теорії права; д) методологічне збагачення історико-правових досліджень.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені в дисертації положення та висновки можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальшої розробки різноманітних теоретико-методологічних проблем правової науки;

навчально-методичному забезпеченні навчального процесу – при розробці навчально-методичної літератури та інших праць з теорії держави і права, філософії права, історії політико-правових учень, а також при підготовці лекцій і проведенні семінарських занять з дисциплін „Теорія держави і права”, „Філософія права”, „Історія політико-правових учень (зокрема з тем „Методологія правознавства”, „Теоретико-правові погляди вітчизняних вчених ХІХ – початку ХХ ст.” та ін.), і спецкурсів із цих предметів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії, у доповідях на наукових конференціях, зокрема на: ХІІ і ХІІІ регіональних науково-практичних кон-

ференціях „Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (9–10 лютого 2006 р. і 8–9 лютого 2007 р., м. Львів); IV Всеукраїнській науковій конференції правників-початківців, присвяченій пам’яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчікова „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави” (10–11 листопада 2006 р., м. Одеса); 10-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького й аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (27–28 квітня 2007 р., Одеса).

Основні положення і висновки роботи використовуються у навчальному процесі, на лекціях і семінарських заняттях з дисциплін „Теорія держави і права”, „Філософія права” та „Історія політичних і правових учень”.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 7 статтях, 4 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВА СПАДЩИНА Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО І МІСЦЕ В НІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВОЗНАВСТВА

1.1. Огляд літератури за темою дослідження

Наукова творчість Б.О. Кістяківського викликала живий інтерес і дискусії ще за його життя – як серед вітчизняних учених, так і зарубіжних. Уже його перша праця „Суспільство й індивід (Методологічне дослідження)”, видана в Німеччині німецькою мовою, була зустрінута вченими із захопленням, про що свідчать рецензії на неї [177, 178, 183, 186]¹. Ідеї Богдана Олександровича Кістяківського були також популярними й у вітчизняній юридичній літературі [40, 122, 131, 141]². Зокрема, Ф. Тарановський

¹ Див., напр.: [177] Diehl Karl. Review of Gesellschaft und Einyelwesen, by Dr. Theodor Kistiakowski // Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik. – 1901. – № 3 (22). – С. 878-879; [178] Ernst Paul. Zur Methodologieder Soyiologie // Bilage zur Allgemeinen Zeitung. – 1900. – 29 March (№ 73); [183] Koch Gottfried. Review of Gesellschaft und Einyelwesen: Eine Metodologische Studie, by Dr. Theodor Kistiakowski // Archiv fur Offentlihes Recht. – 1901. – № 16. – P. 144-146; [186] Vierkandt A. Reviw of Gesellschaft und Einzelwesen, by Dr. Theodor Kistiakowski // Zeitschritt fur Sozialwissenschaft. – 1900. – № 3. – P. 748-749.

² Див., напр.: [40] Кареев Н.И. Обзор „Социальных наук и прав” Б.А. Кистяковского // Голос минувшего. – 1917. – № 11/12. – С. 345-351; [125] Савальский В.А. Основы философии права в научном идеализме. – М., 1908; [122] Покровский И.А. „Иррациональное” в области права // Юри-

[145]¹ у рецензії, високо оцінюючи головну працю Б.О. Кістяківського (мається на увазі „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”), зазначав, що його важливою особливістю є ствердження методологічного плюралізму в дослідженні соціальних явищ взагалі і правових явищ, зокрема, що тим Б.О. Кістяківський міг визначити обмеженість позитивізму й економічного матеріалізму.

Серед праць, присвячених науковій творчості Б.О. Кістяківського і виданих ще за життя вченого, варто особливо виділити дослідження Ар. Фатєєва „Російський методолог теорії права” [153]². Це велика рецензія на роботу Б. Кістяківського „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”. З огляду на велике наукове значення праці Б.О. Кістяківського Ар. Фатєєв запропонував юридичному факультету Харківського університету присудити авторові дисертації відразу ступінь доктора державного права. Робота Ар. Фатєєва являє особливий інтерес для даного дослідження з огляду на деякі параметри. Вона, по-перше, присвячена найголовнішій праці Б.О. Кістяківського; по-друге, є першим досвідом конструктивно-критичного аналізу методологічних ідей вченого у комплексі.

Першою науково-бібліографічною працею, присвяченою основним віхам життя Б.О. Кістяківського, є дослідження відомого вітчизняного історико-правничого журналу „Юридический вестник”. – 1915. – Кн. II; [141] Сорокин П.А. Категория „должного” и ее применение к изучению общественных явлений // Юридический вестник. – 191. – Кн. 17.

¹ [145] Тарановский Ф. Б.А. Кистяковский. Социальные науки и право (Рецензия) // Журнал министерства юстиции. – 1917. – № 2-3. – С. 294-310.

² [153] Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харьков, 1917.

рика права, другого президента Академії наук України М. Василенка [11, 12]¹. Вона є цінною тим, що написана людиною, яка не тільки особисто знала Б.О. Кістяківського, але й була близькою до його політичних, наукових і моральних переконань. Крім того, він мав можливість ознайомитися з науковим архівом Б. Кістяківського. На наш погляд, нарис наукової біографії Б. Кістяківського, написаний М. Василенком, може вважатися першоджерелом і фундаментом для подальшого вивчення життєвого шляху вченого. Іншою роботою, опублікованою одночасно з працею М. Василенка, є наукова стаття Б. Ландау [94]², де досліджувалися основні положення вчення Кістяківського про державу.

За радянських часів наукова спадщина Кістяківського не стала предметом систематичних самостійних досліджень. Лише в деяких випадках у критичному плані розглядалися життєвий і науковий шлях ученого, його погляди на право, державу, культуру [2, 97, 121, 159]³. Дослідження правової

¹ [11] Василенко Микола. Академік Богдан Олександрович Кістяківський // Записки соціально-економічного відділу, Українська Академія наук. – К., 1923. – Т. 1. – VIII-XLI. А також див.: [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 647-671.

² [94] Ландау Борис. Вчення Б.О. Кістяківського про державу // Записки соціально-економічного відділу, Українська Академія наук. – К., 1923. – Т. 1. – С. 15-20.

³ Див.: [2] Агеев Ю.И. Вопросы права, государства и культуры в трактовке русского дореволюционного правоведа Б. А. Кистяковского // Вопросы теории и истории государства и права. – 1969. – № 58. – С. 72-90; [97] Львов С.А. Критика „философии ценностей” в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б.А. Кистяковский): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук (12.00.01). – Л.: ЛГУ им. А.А. Жданова, 1983; [121] Пізюр Євген. Бог-

спадщини Б.О. Кістяківського здійснювалося в основному в загальних дослідженнях ліберальної думки.

Особливою віхою у вивченні життя та наукової діяльності Богдана Олександровича Кістяківського став пострадянський період. Із набуттям незалежності Україною в учених підвищився інтерес до вивчення вітчизняної історії політико-правових учень взагалі та до дослідження життєвого та творчого шляху Б.О. Кістяківського, зокрема.

Першою монографією цього періоду, присвяченою життю і діяльності Б.О. Кістяківського, є книга київського вченого Л. Депенчук [23]¹. Ця книга, що написана в загально-історичному ключі, детально знайомить фахівців, а також широке коло читачів з основними віхами життя і науковою діяльністю вченого. У ній розглядаються також філософсько-світоглядні й ідеологічні основи творчості Б. Кістяківського, його шлях від ідеалів марксизму до наукового ідеалізму, політичні погляди вченого, проблеми формування його конституційних ідей, відношення вченого до питань держави і нації, культури і права тощо.

Серед монографічних праць, написаних у 90-х рр. минулого століття, особливо виділяється книга американського професора С. Хейман [180, 156, 168]². У центрі уваги автора знаходяться: політико-правові погляди вченого,

дан Олександрович Кістяківський // Українська літературна газета. – 1958. – Берез. (№ 33). – С. 2, 9 та квіт. (№ 34). – С. 4-8; [159] Чагин В. А. Социологическая мысль в России: очерки немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978.

¹ [23] Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995.

² [180] Heuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. – Harvard University Press, 1998. Є український переклад цієї роботи американського вченого: [156] Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в

його внесок у російську й українську соціальну теорію права, концепція прав людини, участь Б. Кістяківського у конституційному русі та ін.

Особливо важливою є характеристика С. Хейман філософсько-світоглядних і методологічних аспектів наукової творчості Б.О. Кістяківського. Із цього погляду цінними є дослідження місця неокантіанства в науковій творчості вченого, його відношення до марксизму й оцінка методології, запропонованої Б.О. Кістяківським.

Зокрема, автор пише, що становлення вченого відбувалося у складний період української історії. До цього часу відноситься діяльність українських громад, народовольців, драгоманців, марксистів, лібералів і соціалістів. На початку наукової діяльності Б.О. Кістяківський захоплювався марксизмом, однак надалі дотримувався неокантіанських поглядів, був прибічником фрейбурзької (або баденської) школи неокантіанства. Вивчаючи співвідношення неокантіанства і наукової спадщини вченого, С. Хейман дійде висновку, що Б.О. Кістяківського необхідно визнати одним із лідерів неокантіанства в Росії й Україні. Як прихильник фрейбурзької (або баденської) школи неокантіанства, він вважав, що результат, досягнутий за допомогою методів, перенесених із природної сфери в соціологію, є обмеженим. В історичних процесах, поряд із необхідністю, значне місце займають стихійні й свідомі дії людини, зумовлені рівнем суспільної культури.

С. Хейман зроблено спробу показати, що Б.О. Кістяківський сфокусував свою увагу на організації взаємодії методів пізнання, властивих точним наукам, і методів правової оцінки явищ дійсності. Вона дійшла висновку про складний дуалістичний характер методології Б.О. Кістяківського, що

останні роки царату. – К., 2000. Рецензію на цю роботу див.: [168] Шишкин С.И., Селезнев Д.О. Интересная книга о философско-правовых воззрениях Богдана Кистяковского // Сибирский Юридический Вестник. – 1999. – № 1 (<http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1118223>).

розкривається з позицій нормативістської теорії та теорії емпіризму.

Дослідниця виділяє особливе значення поглядів Б.О. Кістяківського як у непростих умовах правової дійсності початку ХХ ст., так і сьогодні. Проводячи паралелі із сучасністю, авторка цілком вірно зазначає, що проблема забезпечення правових меж для створення нових державних і правових структур, розробкою якої займався і Б.О. Кістяківський, зберігає свою актуальність і в сучасних умовах. С. Хейман детально розглядає позицію Б.О. Кістяківського у галузі прав людини та їх забезпечення, права націй на самовизначення, правової держави та ін. Цікавими також є проаналізовані філософські уявлення вченого про абсолютні етичні стандарти й особисту відповідальність людини, про конституціоналізм і федералізм.

Приємно, що за останні роки в українській і російській юридичній і філософській літературі з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені науковій спадщині Б.О. Кістяківського.

Так, у дисертації В.П. Скворцова „Ліберально-демократичні ідеї про державу і право у вченні Б.О. Кістяківського [138]¹ досліджуються деякі аспекти концепції права і держави вченого, його ідеї про правосвідомість і правову соціалістичну державу. Зокрема, розглядаються поняття й основні принципи права і держави, співвідношення категорій „державна” і „право” – з одного боку, і категорій „право”, „закон” і „моральність” – з іншого.

Співзвучною з проблематикою цього дослідження деякою мірою є тема кандидатської дисертації К.В. Радкевича – „Методологія соціальних

¹ [138] Скворцов В.П. Либерально-демократические идеи о государстве и праве в учении Б.А. Кистяковского: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Тамбов, 2002.

наук Б.О. Кістяківського (історико-філософський аналіз)” [128]¹. У зв’язку з цим більш докладно варто зупинитися на висвітленні її основних положень.

Автор насамперед звертає увагу на ідейно-теоретичні передумови соціальних поглядів Б.О. Кістяківського (перший розділ). Тут в основному відтворюються вже раніше виявлені іншими вченими (Л. Депенчук і С. Хейман) положення про те, що Б.О. Кістяківський зазнав впливу ідей Маркса, що найбільший вплив на формування поглядів ученого зробило неокантіанство, що він мав тісні наукові контакти із Зіммелем, Віндельбандом, Ріккерттом, Вебером, Ласком та ін. У той же час цілком вірним є висновок автора про те, що творчість Б.О. Кістяківського в силу різних причин не піддається однозначній періодизації. Однак суперечливими є, з одного боку, незгода автора із твердженням про те, що Б.О. Кістяківський перейшов від філософії або соціології до питань права, а з іншого – відображення у назві другого параграфу першого розділу („Від методології соціальних наук до філософії права”) цього ж твердження.

Центральною частиною цієї роботи є її другий розділ „Категорії пізнання в соціальних науках”. Новизною відрізняється саме ця глава. Тут з філософської точки зору проаналізовані такі фундаментальні методологічні категорії соціального пізнання, як „необхідність”, „обов’язковість” (рос: „долженствование”), „справедливість” і розпочато спробу виявити їх методологічне значення в соціальних науках. В цілому автору вдалося об’єктивно висвітлення із загально-філософських позицій поглядів вченого зі зазначених питань.

На жаль, з’ясування основних гносеологічних проблем соціальних

¹ [128] Радкевич К.В. Методология социальных наук Б.А. Кистяковского (историко-философский анализ): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Российский университет дружбы народов. – М., 2002.

наук у трактуванні Б. Кістяківського, що заявлено як основне завдання дослідження К. Радкевича, вичерпується аналізом вищезазначених категорій концепції вченого. Далі в центрі уваги автора знаходяться проблеми права, а не самої правової науки як складової частини соціальних наук, чого можна було очікувати, виходячи з назви самої дисертації. Тим більше що гносеологічні проблеми соціальних наук Б. Кістяківським розроблені на прикладі правових наук. До того ж автор не з'ясував найважливішого питання – питання про те, як трактував методологію Б. Кістяківський. Тим самим не стали предметом аналізу і залишаються дотепер нез'ясованими такі важливі питання концепції методології Б.О. Кістяківського про соціальні науки взагалі й правознавства, зокрема, як: система соціальних наук, їх співвідношення, методологічна природа науки про право, співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства, загальна теорія права у трактуванні вченого, внесок його у визначення основних аспектів соціально-наукового вивчення права, відношення такого вивчення до догматичного вивчення права, значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної і практичної юриспруденції, методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ.

Неналежно розробленою частиною дисертації К. Радкевича, уявляється, є також її третій розділ – „Правова концепція Кістяківського”, присвячений аналізу результатів, отриманих Кістяківським при розробці принципів методологічного плюралізму та їх застосуванню при розв'язанні проблем теорії права. Не можна погодитися з автором, зокрема, у його однозначній оцінці Кістяківського як прихильника лише природної теорії права.

Вищенаведений аналіз дозволяє констатувати, що основна мета дисертаційного дослідження К. Радкевича – системне дослідження філософсько-методологічної програми Б.О. Кістяківського – залишається не досягну-

тою.

З погляду проблематики нашого дослідження також чималий інтерес являє дисертаційна робота вітчизняного автора Н.В. Жукової, яка присвячена філолофсько-світоглядним основам соціально-політичної концепції Б. Кістяківського [33]¹. У ній автор визначає своє бачення філософсько-світоглядної, ідеологічної, методологічної та культурологічної позиції Б. Кістяківського, розглядає неокантіанське підґрунтя методології соціальних наук, виявляє особливості філософії „наукового ідеалізму” вченого, висвітлює взаємозв’язок між його філософсько-світоглядною позицією та соціально-політичною концепцією, насамперед, концепцією досконалої соціально-справедливої держави, аналізує ставлення Б. Кістяківського до українського питання і впливу світоглядно-методологічної позиції вченого на його національну самоідентифікацію.

Зокрема, акцентується на тому, що методологію неокантіанства Б. Кістяківський прагнув використати як основу для перетворення соціальної науки на точний інструмент вивчення суспільного життя. Автор розглядає аксіологічний (ціннісний) аспект наукової діяльності Б. Кістяківського, виявляє особливості трактування ним центрального поняття неокантіанської методології – поняття цінностей; підкреслює, що вчений під цінностями розуміє смисл, значення життєвого світу людей, історично встановлені у конкретному суспільстві, які індивід переживає у своєму досвіді як свій світ, що сягає своїм корінням національної культури та історії. Однак суперечливи є висновки автора про те, що є найвищою цінністю, яка служить у концепції Кістяківського визначальним принципом соціального дослідження.

¹ [33] Жукова Н.В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львів. націон. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005.

Так, з одного боку, в якості такої визнається людина як вільна особистість, а з іншого – справедливість.

Значний інтерес являють собою положення дисертації щодо методологічної ролі ідеально-родового поняття „ідеальний тип” держави в соціально-політичній концепції Б. Кістяківського. Зокрема, показано, що це теоретична схема, призначена для розкриття сутності феномена держави через зіставлення його з ідеальною теоретичною моделлю. Вона має відігравати роль своєрідного теоретичного взірця, який дозволив би виявити в конкретній емпіричній державі ті риси, які відповідають ідеї досконалої держави, а також шляхи її розвитку та вдосконалення в історичному процесі. У роботі даються також характерні риси „ідеального типу” держави. Підкреслюється, що „ідеальним типом”, досконалою і довершеною ідеальною моделлю держави Б. Кістяківський вважав правову конституційну державу.

На жаль, дослідження соціально-політичної концепції Б. Кістяківського автор обмежує лише аналізом держави, тоді як деякі важливі аспекти цієї концепції залишаються поза розглядом (наприклад, погляди вченого на громадянське суспільство). Однобічним, уявляється, є також висновок автора про те, що Кістяківський є прихильником лише етико-нормативного підходу до розуміння соціальних явищ.

З точки зору автора, у підході до українського питання Б. Кістяківський пройшов шлях еволюції від оптимістичної надії на злиття історичних доль українського та російського народів – до переконання, що причина нехтування правом українського народу на самостійний культурний розвиток полягає не в соціальних та правових факторах, а в російському національному егоїзмі. Вона вважає, що за своєю ідеологічною позицією Б. Кістяківський належав до соціалістично-федералістичного руху, який був альтернативою соціал-демократії.

За останні роки в українській і російській юридичній літературі з'явилися також біографічні та наукові статті, присвячені політичному і правово-

му поглядам Б.О. Кістяківського. Так, Л.Р. Авдеева досліджує наукову спадщину вченого як філософа права в Росії [1]¹. С.І. Максимов у своїй статті аналізує філософсько-правові погляди Б.О. Кістяківського, характеризує вченого як відомого українського філософа права і показує фундаментальне значення філософсько-правових ідей для формування сучасної національної філософії права [99]². У працях А.О. Савельєва і В.І. Тимошенко досліджуються життєва і наукова біографія вченого та його внесок в теорію держави взагалі та доктрину правої держави, зокрема [132, 147, 148, 149, 150]³. В центрі уваги О.Н. Амбросова і Г.Ю. Атаяна критична оцінка теорії еконо-

¹ [1] Авдеева Л.Р. Право и его философы в России: Б.А. Кистяковский // Вестн. МГУ, Сер 7. – 1990. – № 3. – С. 38-48.

² [99] Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126-136.

³ Див.: [132] Савельєв А. О Богдане Александровиче Кистяковском // Наше наследие. – 1990. – 4(16). – С. 11-12; Тимошенко В.І. 1) [147] Кістяківський Богдан Олександрович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 846-847; 2) [148] Кістяківський Богдан Олександрович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К–М. – К., 2001. – Т. 3. – С. 110-111; 3) [149] Кістяківський Богдан Олександрович // Антологія української юридичної думки. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К., 2002. – С. 320-323; 4) [150] Плюралістична теорія держави Б.О. Кістяківського // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122-125.

мічного матеріалізму в працях Б.О. Кістяківського [6]¹. У науковій статті Б.Д. Семашкіна досліджуються проблеми особистості і суспільство у політичній концепції Б. Кістяківського [136]². С.Б. Глушаченко, А.Ю. Піджаків і Е.Г. Малькова розглядають деякі аспекти політико-правових поглядів Б.О. Кістяківського [14]³. Є.М. Горячова досліджує методологічні аспекти концепції правової держави вченого [16]⁴. М. Алчук у своїй статті розглядає погляди Б. Кістяківського на сутність права [5]⁵, а Д. Прокопов – проблеми теоретичного обґрунтування прав людини і громадянина Б. Кістяківським

¹ [6] Амбросова О.Н., Атаян Г.Ю. Критика теории экономического материализма в трудах Б.А. Кистяковского в контексте социологической теории права // Тенденции развития юридической науки. – Ставрополь, 2005. – С. 11-15.

² [136] Семашкин Б.Д. Личность и общество в политической концепции Б.А. Кистяковского // Проблемы гражданского общества и правового государства. – Вып. 3. – Чита, 2003. – С. 46-51.

³ [14] Глушаченко С.Б., Піджаков А.Ю., Малькова Е.Г. Политико-правовое учение Б.А. Кистяковского // История государства и права. – 2006. – № 5. – С. 19-23.

⁴ [16] Горячева Е.М. Методологические аспекты концепции правового государства в трудах Б.А. Кистяковского // Проблемы истории государственного управления: государственный аппарат и реформы в России (к 200-летию министерской системы управления в России): Матер. междунар. науч. конф. 24-25 октября 2002, г. Санкт-Петербург. – Ч. 2. – СПб., 2004. – С. 61-63.

⁵ [5] Альчук М. Богдан Кістяківський і сучасність: методологія права // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Матер. Першого всеукр. кругл. столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 р.). – Львів: Край, 2006. – С. 7-14.

[125]¹. Низка питань життя і наукової діяльності Кістяківського аналізується і в роботах С. Алаїс, В. Бігуна, В. Бойцової, А. Валицького, І. Дніпровської і Н. Масалової, Н. Думової, І. Ісаєва, В. Паздникової, В. Шамшуріна, Е. Шахова і т.д. [3, 8, 9, 10, 25, 28, 29, 30, 31, 37, 38, 119, 162, 163]².

¹ [125] Прокопов Д. Теоретичне обґрунтування людини і громадянина у правовій концепції Б. Кістяківського // *Право України*. – 2007. – № 3. – С. 27-31.

² Див.: [3] Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003; [8] Бигун В. Человек и право в работах Б.А. Кистяковского: традиция и современность // *Проблемы философии права: Сб. ст. / Под ред. А.Н. Литвинова. МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел.* – Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. – С. 324-342; [9] Бойцова В.В. Идея правового государства в трудах русских юристов (административно-правовой аспект) // *Известия вузов. Сер. Правоведение*. – 1991. – № 3. – С. 61-66; [10] Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX века // *Вопросы философии*. – 1991. – № 8. – С. 26-40; [25] Днепровская И.В., Масалова Н.А. Неокантианские предпосылки концепции гражданского общества Б.А. Кистяковского: от гносеологизма – к онтологии общества // *Проблемы гражданского общества и правового государства: Сб. ст. и матер.* – Чита: Поиск, 2005. – Вып. 6. – С. 6-15; Думова Н.Г. [28] 1) Из истории кадетской партии в 1917 году // *Ист. зап.* – М., 1972. – Т. 90; [29] 2) Кадетская контрреволюция и ее разгром. (Октябрь 1917 – 1920 гг.). – М., 1982; 3) [30] Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988; 4) [31] Кончилось ваше время. – М., 1990; [37] Исаев И.А. Политико-правовая утопия в России (конец 19 – начало 20 вв.). – М., 1991; [38] История политических и правовых учений: Учеб. для студ. вузов / В.Г. Графский, Н.М. Золотухина, Л.С. Мамут и др.; Под общ. ред.

Здійснений аналіз дозволяє дійти такого висновку: незважаючи на те, що останнім часом з'явилося багато праць, присвячених вивченню наукової спадщини Б.О. Кістяківського, методологічний аспект науково-правової творчості талановитого вченого залишається неопрацьованим.

1.2. Загальна характеристика наукової спадщини Б.О. Кістяківського та основні напрямки його науково-правової творчості

Першою опублікованою працею Б.О. Кістяківського є його вступ до другого видання твору його батька „Дослідження про страту” [47]¹. У досить об'ємному та багатому за змістом вступі Б.О. Кістяківський дав огляд головних течій наукових праць із питань смертної кари. Крім того, він відредагував твори та вніс доповнення про ті зміни, що відбулися в законодавствах різних країн із часу появи праці О.Ф. Кістяківського.

Перші статті Б.О. Кістяківського опубліковані в Санкт-Петербурзь-

В.С. Нерсесянца. – М., 1999; [119] Паздникова В.Ю. Сущность власти в учении Б.А. Кистяковского о правовом государстве // Государство и право: вопросы методологии, теории и практики функционирования: Сб. науч. ст., посвящ. 35-летию юрид. ф-та. – Самара: Самар. ун-т, 2006. – Вып. 2. – С. 45-53; [162] Шамшурин В.И. Человек и государство в русской философии естественного права // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 132-140; [163] Шахов Е.И. Государственно-правовые воззрения Б.А. Кистяковского в контексте учения о правовом государстве // Россия и мир. Гуманитарные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. – СПб.: СПГУВК, 2005. – Вып. 10. – С. 273-284.

¹ [47] Кистяковский Б.А. Вместо предисловия ко второму изданию // Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни: Вторая редакция. – СПб., 1896. – С. V-XIV.

кому журналі марксистів „Новое слово” [42, 87]¹. Хоча теми цих статей на даний час втратили свою актуальність, вони цікаві для характеристики еволюції поглядів Б.О. Кістяківського на початку його наукової діяльності [12]².

Головна праця початкового етапу наукової діяльності Б.О. Кістяківського є „Суспільство й індивід (Методологічне дослідження)” [64, 182]³, видана німецькою мовою в Німеччині у 1899 р. на основі його докторської дисертації з філософії. У книзі аналізувалися центральні поняття тодішньої соціології: суспільство, взаємодія, особистість, держава, суспільна свідомість та ін., критикувався натуралістичний редукціонізм органічної школи (Г. Спенсер, А. Шеффле, Р. Вормс). Ця праця принесла Б.О. Кістяківському популярність у наукових колах Німеччини [177, 178, 183, 186]⁴. Згідно з

¹ Кистяковский Б.А. 1) [42] Аграрии в Германии // Новое слово. – 1897. – № 10. – С. 152-179; 2) [87] Юбилейная выставка в Базеле // Новое слово. – 1897. – № 2. – С. 79-95.

² [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 658.

³ [182] Dr. Theodor Kistiakowsky. Gesellschaft und Einzelwese. Eine Methodologische Studie. – Berlin, 1899; [64] Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002.

⁴ Див.: [177] Diehl Karl. Review of Gesellschaft und Einyelwesen, by Dr. Theodor Kistiakowski // Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik. – 1901. – № 3 (22). – С. 878-879; [178] Ernst Paul. Zur Methodologieder Soyiologie // Bi-lage zur Allgemeinen Zeitung. – 1900. – 29 March (№ 73); [183] Koch Gottfried. Review of Gesellschaft und Einyelwesen: Eine Metodologische Studie, by Dr. Theodor Kistiakowski // Archiv fur Offentlihes Recht. – 1901. – № 16. – P. 144-146; [186] Vierkandt A. Reviw of Gesellschaft und Einzelwesen, by Dr.

П. Сорокіним, ця рання робота Б.О. Кістяківського була найважливішим внеском російського неокантіанства у світову соціологію. Її високо оцінили також Ч. Парк, М. Вебер, з яким Б.О. Кістяківський підтримував дружні відносини, вона цитувалася відомими філософами і юристами Віндельбандом, Зіммелем, Еллінеком та ін.

С. Хейман пише, що після захисту дисертації Б.О. Кістяківський здобув репутацію неокантіанського соціального і правового теоретика. У цій праці він зосереджується на методології здійснення дослідження суспільства для визначення відносин між ідеалом і законом. Дисертація, в якій Б.О. Кістяківський використовує неокантіанську методологію, стала, по суті, інтелектуальним розривом з марксизмом [156]¹.

Разом із тим Б.О. Кістяківський підкреслив великий вплив важливих моментів марксизму, точніше – матеріалістичної економічної теорії – на цю свою роботу: „Одну з важливих опорних точок я знайшов для себе в матеріалістичній економічній теорії. Але для мене її наукова цінність полягає не в трактуванні соціальної науки як єдиної сфери пізнання і не в моністичному погляді на соціальний процес, а навпаки – саме в методологічно правильному принципові поділу різних сфер знання” [70]². На думку Б.О. Кістяківського, можливості матеріалістичної економічної теорії можна використовувати як частковий принцип в окремих наукових галузях, а не як засіб моністичного відображення соціальних процесів. Вчений стверджує: „Будь-який монізм, як матеріалістичний, так і ідеалістичний, повинен неминуче

Theodor Kistiakowski // Zeitschrift für Sozialwissenschaft. – 1900. – № 3. – P. 748-749.

¹ Див.: [156] Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000. – С. 60.

² [70] Кістяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002. – С. 15.

бути метафізичним” [70]¹. Що стосується створення єдиної універсальної науки про людину, то вона, як пише Б. Кістяківський, „є лише ідеальною метою, досягнення якої збігалось б з кінцем наукового розвитку взагалі... звичайно, можливо в одній книзі розглянути людину з різних точок зору, але це буде все-таки естетичний, а не науковий досвід, тобто твір мистецтва, що вдало приховує проблеми і майстерно поєднує непоєднуване. Подібний твір мистецтва за наявності необхідного літературного таланту і при сьогоднішньому стані науки можна написати як про суспільство, так і про людину, однак, він буде лише класифікацією і систематизацією наших знань про ці предмети, а не розширенням і розвитком цих знань” [70]².

Сам Б.О. Кістяківський сферу цієї праці визначив як абстрактну, теоретичну або філософську соціологію. В соціальній сфері Б.О. Кістяківський виділяв три основні складові частини – суспільство, держава і особистість. Детально аналізував погляди на ці питання філософів, починаючи від Платона. У центрі уваги ученого знаходилися також питання відповідності між методами соціальних наук і соціальною реальністю, методологічні проблеми утворення соціологічних понять.

Шляхом детального аналізу теорій щодо співвідношень держави і людини Б. Кістяківський дійде висновку, що держава і людина в них не порівнюються, а розглядаються як тотожність. А „це можливо лише в тому випадку, якщо держава і людина розглядаються не в їх реальній багатоскладності, а як суб’єкти прав і обов’язків, що мають у певний мірі подібні цілі і завдання, інакше кажучи, як особистості” [70]³.

Вчений аналізує також позиції представників органічної школи. На

¹ [70] Там само.

² [70] Там само. – С. 133.

³ [70] Там само. – С. 24.

думку Б. Кістяківського, „помилка органічної школи полягає ... у тому, що вона ідентифікує дві сторони однієї і тієї ж речі, а саме суспільства, заміст того, щоб розділити їх у наукових цілях і проаналізувати окремо” [70]¹. Далі він пише, що „представники цієї школи іменували суспільство організмом і вважали перестановку цих двох слів дефініцією” [70]². Позитивним, прогресивним моментом в органічній теорії, на думку Кістяківського, є те, що вона із самого початку розглядала суспільство з урахуванням його функцій. „Своє найважливіше завдання вона бачить у тому, щоб розкрити закони суспільного життя соціального розвитку. І якщо органічна теорія вказує хоча б напрямок, по якому дійсно може вестися наукове дослідження соціальних законів, то вже завдяки цьому значення її є надзвичайно великим” [70]³.

Б.О. Кістяківський виходив із того, що суспільство та людина не можуть бути предметом однієї науки, їх досліджує багато наук. Таке поняття, як „соціальна людина”, є мало придатним для пізнавальних цілей соціальних наук. „Людину” варто остаточно надати природничим наукам і антропології; соціально-духовні науки мають справу з особистістю і суспільством” [70]⁴. Причому завданням окремих соціальних наук є „вивчення того, як виникає колективне і загальне для всіх індивідів, як воно ними створюється і як потім за їхньою допомогою функціонує. Дослідження всіх духовно-суспільних явищ повинне ґрунтуватися не на аналізі окремої ізольованої свідомості, а навпаки, на аналізі загальної і сукупної свідомості” [70]⁵. Для вивчення соціальної реальності соціальні науки повинні виробити відповідні методи і поняття.

¹ [70] Там само. – С. 43.

² [70] Там само. – С. 47.

³ [70] Там само. – С. 33-34.

⁴ [70] Там само. – С. 101.

⁵ [70] Там само. – С. 102.

Б. Кістяківський в системі суспільствознавчих дисциплін розмежовує науки, що вивчають соціальну необхідність, і нормативні науки – право, етику, естетику, логіку [70]¹.

Багато уваги вчений приділяє також визначенню понять суспільства і держави, їх співвідношенню. „Суспільство як таке, – пише Б. Кістяківський, – це сукупність людей поза правилами і нормами, пов’язаних, однак, за допомогою соціально-психічного процесу у єдність” [70]². Він виділяє подвійне значення поняття „держава”: соціальне (суспільна природа) і юридичне (правова сторона). У соціальному сенсі держава „являє собою колективум, який складає реальну єдність або колективну істоту і тому, з даної точки зору, може бути позначений просто як суспільство” [70]³, тоді як у юридичному сенсі вона „є ідеальною особистістю, яка знаходиться поза і над індивідами, що має власні інтереси, завдання, обов’язки, власну волю і владу” [70]⁴. Вивчення першого поняття, на думку Б. Кістяківського, відноситься до правової науки, точніше – до державного права, а друга складає предмет інших суспільних наук [70]⁵.

Після захисту дисертації, повернувшись до Петербурга, Б.О. Кістяківський співпрацював з журналом „Життя”, „Світ божий”, виступав з аналізом основних категорій моральної оцінки соціальних явищ, що поставило його поза класовою доктриною соціал-демократії й зумовило перехід на позиції критичного напрямку. У 1901 р. він відвідував семінар Еллінека в Гейдельбурзі, брав участь в організації (разом із П.Б. Струве) журналу „Звільнення” і збірника „Проблеми ідеалізму”.

¹ [70] Там само. – С. 121.

² [70] Там само. – С. 56.

³ [70] Там само. – С. 108.

⁴ [70] Там само.

⁵ [70] Там само. – С. 57.

У цей період Б.О. Кістяківський продовжує займатися філософсько-методологічними проблемами дослідження соціальних явищ. У 1900–1902 рр. він опублікував такі праці, як „Ідея рівності із соціологічної точки зору” [55]¹, „Категорія необхідності і справедливості при дослідженні соціальних явищ” [60]², „Російська соціологічна школа” і категорія можливості при розв’язанні соціально-етичних проблем” [41]³.

У праці „Ідея рівності із соціологічної точки зору” Б.О. Кістяківський вказує на важливість вивчення проблеми рівності в ракурсі соціологічних ідей, викладає соціологічну програму Г. Зіммеля, міркує про суспільство, де може бути визнана рівність прав громадян і свободи особи. На його думку, у суспільстві, де існують різко виділені класи, уявлення про несправедливість диференціації суспільства не виникає. Тільки в тому випадку, коли класи зближуються один з одним за способом життя, слідом за уявленням про класову рівність виникає й уявлення про рівноправність усіх громадян і свободи особи. Однак, ці ідеї не є характерними для суспільства, де існує обмеження соціальних зв’язків людини однієї групи, як у селянській громаді Росії або в середньовічному цеху чи гільдії. Зокрема, остання (середньовічна гільдія) – це і релігійна спільність, і світський осередок, і суспільство взаємодопомоги, і організація для судового захисту прав, і установа морального характеру для нагляду за виконанням товариських і професійних обов’язків. Суспільство, розділене на такі групи, не може визнати рівних прав громадян

¹ [55] Кистяковский Б.А. Идея равенства с социологической точки зрения // Мир божий. – 1900. – № 4 (1). – С. 160-169.

² [60] Кистяковский Б.А. Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Жизнь. – 1900. – №№ 5-6.

³ [41] Кистяковский Б.А. „Русская социологическая школа” и категория возможности при решении социально-этических проблем // Проблемы идеализма / Ред. Н.И. Новгородцев – М., 1902. – С. 297-393.

і свободи особи.

Праця „Категорія необхідності і справедливості при дослідженні соціальних явищ” – це доповідь на засіданні Філософського товариства в Петербурзі восени 1899 р. Вчений предметом цієї праці вибрав критичне осмислення двох основних соціологічних систем – натуралістичної соціології й економічного матеріалізму – на засадах неокантіанської філософії. Він критикує зведення всіх соціальних процесів до розвитку виробничих сил й економічних відносин. Співвідношення між матеріальною та ідейною організаціями суспільства не може бути визначене як причинне у науковому розумінні. Соціальний процес як ціле може бути науково пояснений тільки за допомогою безлічі різнохарактерних причинних співвідношень. Б.О. Кістяківський обґрунтовує необхідність заміни поняття класу поняттям соціальної групи.

У праці „Російська соціологічна школа” і категорія можливості при розв’язку соціально-етичних проблем” вчений дає оцінку російській соціологічній школі і критикує системи понять. Тут він розкриває світоглядні основи соціології М.К. Михайловського, В.П. Воронцова, П.Л. Лаврова, М.І. Карєєва. Теорія російської соціологічної школи розглядається у зв’язку з питанням про категорії можливості в застосуванні до соціальних явищ взагалі і до розв’язання соціально-етичних проблем, особливо, тому що ідея можливості займала панівне становище в теоріях російських соціологів і впливала на вирішення етичних питань, що складають невід’ємну частину їх соціологічної системи. Вчений дійде висновку, що в російських соціологів ідея належного поглинається принципом можливості, тоді як дійсно наукова соціологія має справу з категоріями необхідності і обов’язковості. Як зазначає академік М. Василенко, ця праця знаменувала рішучий перелом у світогляді Б.О. Кістяківського, і він остаточно перейшов від „марксизму до ідеалі-

зму” [12]¹.

Надалі в науковій творчості Б.О. Кістяківського важливе місце займають проблеми правової держави, співвідношення держави й особистості, теоретичного обґрунтування прав людини та громадянина. Цим проблемам присвячені його праці „Права людини і громадянина” (1905) [72]² та „Держава правова і соціалістична” (1906) [52, 53]³.

У цей час, як зазначає Б.О. Кістяківський, у російській правосвідомості держава асоціювалася тільки з насильством: „Для нас, росіян, держава – це положення про посилену і надзвичайну охорону, це військовий стан, це воєнно-польові суди і страти” [52]⁴. Однак, на думку Б.О. Кістяківського, такі суто російські риси держави не відображають справжньої природи самого інституту держави – вони лише її тимчасові перекручування. Слідом за Аристотелем, який думав, що держава служить для досягнення „благого життя”, Б.О. Кістяківський заявляє, що „загальне благо – це формула, в якій виражаються завдання і цілі держави” [52]⁵. Істинність цієї формули підтверджуються відхиленнями від досягнення цієї мети тією або іншою конкретною

¹ [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 659.

² [72] Кистяковский Б.А. Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – Январь (№ 1). – С. 116-142.

³ [53] Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. – 1906. – Кн. 85. – С. 469-507. Див. також: [52] Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141-150.

⁴ [52] Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141.

⁵ [52] Там само. – С. 142.

державою: „Навіть найжорсткіші форми державного гніту звичайно виправдовуються розуміннями про загальне благо” [52]¹.

Під впливом уявлень про сутність держави філософів-ідеалістів Фіхте і Гегеля Б.О. Кістяківський вважає, що істинну природу держави виражає тільки правова держава. Він виводить основні принципи правової держави, абстрагуючись від несуттєвих розбіжностей у конкретних формах їх існування на Заході. Це принцип обмеження державної влади, принцип підзаконності державної влади і принцип народного представництва.

Природа влади є різною і залежить вона від форми держави. На противагу абсолютно-монархічній у конституційній державі влада набуває правового характеру. Характеризуючи правову державу в цілому, Б.О. Кістяківський стверджує, що основна ознака такої держави полягає в тому, що в ній влада має певні межі, оскільки вона обмежена і підзаконна. Крім того, у правовій державі як окремі органи влади, так і сам правопорядок організуються за допомогою самого народу. Отже, правовій державі також є властивою державна влада, але ця влада введена у відомі межі, вона здійснюється у визначених формах і має суто правовий характер.

Жодне суспільство не може існувати без влади, тому що великі маси людей у своєму спільному існуванні завжди потребують у тій або іншій формі державної організації. Якщо ж розглядати державу як організацію, засновану на пануванні права, то найбільш типовою ознакою влади необхідно визнати її безособовість. У сучасній правовій державі панують не особи, а загальні правила або правові норми. Хоча, звичайно ж, спочатку влада була породжена економічними, соціальними, історико-політичними причинами.

Згідно з Б.О. Кістяківським, відносини особистості і держави повинні мати правовий характер і будуватися на взаємних правах і обов'язках, оскі-

¹ [52] Там само.

льки вимога здійснення прав людини і громадянина впливає із самої природи взаємин між державою й особистістю і є неодмінною умовою будь-якого політичного, правового та соціального прогресу.

Вчений критикує adeptів юридично-догматичного методу (зокрема Г. Еллінека) за суперечливість у поясненні особистості в юридичному розумінні як створення права, а також за визнання особистості часткою соціального буття. Звідси й помилка Г. Еллінека у визначенні суб'єктивно-цивільних прав як державних установлень, якими держава обмежує себе. Виходить, начебто особистість є творінням держави. Тим часом принцип самообмеження держави власним правом, висунутий Г. Еллінеком як основа правової держави, Б.О. Кістяківський оцінив як важливе досягнення західно-європейської правової думки [72]¹.

Б.О. Кістяківський був переконаний, що сучасні декларації прав і свобод людини, крім громадських і політичних, повинні містити ще і соціальні права. Тобто повинно бути закріплене право громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного і духовного існування. Водночас Б.О. Кістяківський говорить і про якість невід'ємних прав людини, що не створюються державою, а за самою суттю безпосередньо притаманні особистості.

Згідно з Б.О. Кістяківським, у правовій державі повинні забезпечуватися не тільки права людини і громадянина, але й народне представництво. Завдяки народному представництву та правам людини організація правової держави має суспільний або народний характер. Саме тому в правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку лежить на самому народові.

¹ Див.: [72] Кистяковский Б.А. Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – Январь (№ 1). – С. 116-142.

Якщо на зорі свого виникнення право і держава, на думку Б.О. Кістяківського, виникли незалежно одне від одного, довгий час існували ніби паралельно, то в розвиненій правовій державі вони часто переплітаються одне з одним, одне є умовою іншого, поперемінно виступаючи то причиною, то наслідком.

У 1906–1907 рр. Б.О. Кістяківський займався виданням політичних творів М.П. Драгоманова і писав ряд статей про індивідуальні права, про відносини між державою і суспільством, про проблеми перебудови суспільства, про український національний рух та ін. [57, 58, 59, 80]¹ Хоча Б.О. Кістяківський підтримував російські ліберальні ідеї ліквідації автократії та встановлення демократичної конституційної системи правління, але був розчарований після кризи 1907 р. небажанням росіян поширити демократичні й конституційні права у новому уряді на багатонаціональне населення Російської імперії. Б.О. Кістяківський намагався зменшити зростання великоросійського шовінізму серед російської інтелігенції.

У праці „Наша політична освіта” (1906) Б.О. Кістяківський уперше визначив основні недоліки російської політичної освіти, відсутність правової громадянської свідомості і правового устрою.

У цій праці Б.О. Кістяківський дійде висновку, що в Росії розмежування між теоретичною соціологією, яка була предметом загальної уваги інтелігенції, і соціальною дійсністю та політикою є дуже великим: „розплив-

¹ Див., напр.: Кистяковский Б.А. 1) [80] Русские оппозиционные партии и украинцы // Освобождение. – 1905. – Сентябрь (№ 77). – С. 467-470; 2) [61] Конституция дарования и конституция завоевания // Полярная звезда. – 1906. – 26 февраля (№ 11). – С. 747-754; 3) [57] Как осуществить единое народное представительство? Часть 1 // Русская мысль. – Март 1907 г. – С. 113-134; [58] Часть 2 // Русская мысль. – Апрель 1907 г. – С. 49-71; [59] Часть 3 // Русская мысль. – Июнь 1907 г. – С. 156-168.

частість і невизначеність, з одного боку, і універсальність, з іншого – зробили соціологію привабливою для нашої інтелігенції” [67]¹.

Не тільки в соціології, але й у політекономії основна увага приділялася теоретичним питанням, тоді як конкретним проблемам уваги приділялося мало. Не досліджувалися також проблеми державознавства і цивільно-правових відносин. Дослідження останніх, як писав Б.О. Кістяківський, у „широких колах нашого освіченого суспільства... зовсім відсутнє, тому що, завдяки надзвичайно інтенсивному інтересу до соціалізму, у нас схильні навіть ігнорувати цивільно-правові відносини з огляду на те, що при соціалізації суспільства вони підлягають скасуванню” [67]².

Важливою з погляду визначення світоглядної орієнтації Б.О. Кістяківського є його праця „На захист науково-філософського ідеалізму”, видана у 1907 р. [43]³. У ній вчений у російському неоідеалізмі виділяє два напрямки: 1) релігійно-метафізичний (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк та ін.) і 2) науковий (сам Б. Кістяківський). Ці напрямки, хоча по різному розв’язують проблеми методологічних основ етики, мають загальні риси, що полягають: по-перше, у визнанні автономності етики, незалежності „належного” від „суцього”, по-друге, у запереченні натуралістичної соціології і марксизму з їх поглядом на виведення належного з необхідного [98]⁴.

У цій праці Б.О. Кістяківський називав свій філософський підхід до

¹ [67] Кистяковский Б.А. Наше политическое образование // Свобода и культура. – 1906. – № 6. – С. 417.

² [67] Там само. – С. 420.

³ [43] Кистяковский Б.А. В защиту научно-философского идеализма // Вопросы философии и психологии. – 1907. – Кн. 86. – С. 57-109.

⁴ [98] Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 129.

аналізу соціальних явищ „науковим ідеалізмом” (або „науково-філософським ідеалізмом”), у якому наука й ідеалізм відіграють однаково важливу роль. Як справедливо зазначає С. Хейман, неокантіанський ідеалізм Б.О. Кістяківського не набув метафізичних або містичних рис: „натомість він виправдовував ін’єкцію ідеалізму у своє вивчення суспільства досить прагматичним способом – доводячи, що ідеали та норми суспільства встановлюються за активної участі його членів” [156]¹.

Б.О. Кістяківський критикував позитивізм, а також марксизм за те, що вони не оцінили цінність індивіда; а сам визначав індивіда як діяча суспільства і шукав баланс між визначальними силами держави і суспільства із силами незалежних вчинків та ідей особистості: „Встановлення спеціальних законів оцінки або норм призводить до автономії особистості, а ця автономія свідчить про волю людини взагалі й індивіда, зокрема. Далі, з факту незалежної оцінки й автономії впливає принцип справжньої цінності індивіда та рівної цінності людини серед собі подібних. Врешті-решт, орієнтуючись на власну волю й незалежність як особисту поведінку, індивід створює ідеали й потребує їх реалізації в оточуючому суспільстві” [43]².

У цей період свого життя Б.О. Кістяківський присвятив багато праць і проблемам народної освіти. Будучи активним членом московської „Комісії з організації домашнього читання”, він склав для цієї організації програму вивчення загальної теорії держави і загального державного права, яка вилилася в цілу брошуру із 45 сторінок. Ця програма витримала кілька видань

¹ [156] Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000. – С. 84.

² [43] Кистяковский Б.А. В защиту научно-философского идеализма // Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 193.

[12, 76]¹.

Із 1907 р. до 1910 р. Б.О. Кістяківський займався одночасно підготовкою перекладу російською мовою праць європейських неокантіанців: Г. Зіммеля („Соціальна диференціація”), Г. Еллінека („Конституції, їхні зміни і перетворення”) і Г. Радбруха („Вступ у науку права”). Крім перекладу, до цих робіт були написані Б.О. Кістяківським також об’ємні передмови і вступні статті [12]².

Одна дуже цікава праця Б.О. Кістяківського написана в період його читання лекцій у Московському комерційному інституті в 1908/1909 академічному році. Це його лекції з „Державного права (загальне і російське)” [50, 51]³. Вона охоплює такі головні питання державного права: предмет, завдання і методи вивчення держави, співвідношення державного права із соціальним вченням про державу, різні типи держав та їхня характеристика, ос-

¹ Див.: [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистьяковский // Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 662. Одне з видань вийшло у 1913 р. Див.: [76] Кистьяковский Б.А. Программа по общей теории государства // Программы для самообразования. Науки общественно-юридические. – М., 1913.

² Див.: [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистьяковский // Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 661.

³ [50] Кистьяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). – М., 1908 (на правах рукописи). А також див.: [51] Кистьяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистьяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 415-571.

новні елементи держави, визначення поняття держави, сутність державної влади, теорія поділу влади, конституційні закони, значення народного представництва для здійснення панування права в сучасних державах, суб'єктивні публічні права й обов'язки та ін. Особливість цієї праці полягає в тому, що в ній питання національного (російського) державного права викладається паралельно у зв'язку з кожним окремим питанням загального державного права. Думається, вчений зміг вдало об'єднати загальне державне право з національним (російським).

Як відомо, у 1907–1910 рр. Кістяківський був редактором журналу „Критичний огляд”. У цей час він зблизився з М.О. Гершензоном, що визначило його участь у збірнику „Віхи” (М., 1909), де була надрукована його стаття „На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)” [45, 46]¹.

Участь Кістяківського у збірнику „Віхи” є важливою сторінкою наукової біографії Б.О. Кістяківського і визначає місце вченого в ідейній історії російської інтелігенції як „віхівця”. Стаття вченого „На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)” у „Віхах” без перебільшення може вважатися класичним зразком серед робіт із проблем російського „правового нігілізму” [98]². У цій статті він виклав своє особисте бачення проблем розвитку Росії. Він пов'язав специфіку історичної еволюції країни зі слабким розвитком правової свідомості російського народу й інтелігенції, відсутністю поваги і віри в силу закону. Завдання всієї інтелігенції – створити правові ідеали і

¹ [46] Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). – М., 1909. – Изд. 1-5. А також див.: [45] В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины (приложение к журналу „Вопросы философии”). – М., 1991. – С. 122-149.

² [98] Див.: Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 134.

впровадити їх у народну свідомість, інакше в ході революції їх відсутність виллється у стихійні, криваві анархії або легалізований терор.

У цій праці право розглядається вченим як культурна цінність. Воно подається як найбільш розвинута і конкретно усвідомлена культурна цінність, і тому з існуючих у суспільстві всіх формальних цінностей лише вона відіграє найважливішу роль: „право – соціальна система, і притому єдина соціальна дисциплінуюча система. Соціальна дисципліна створюється тільки правом; дисципліноване суспільство і суспільство з розвиненим правовим порядком – тотожні поняття” [45]¹. У цьому зв’язку найбільшу частину права складає воля.

Вчений пише про невтішний стан правосвідомості російської інтелігенції: вона „складається з людей, що ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пояснюється тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала право, ніколи не бачила у ньому цінності; із усіх культурних цінностей право знаходиться у неї в найбільшому загоні” [45]². У цьому відіграла роль відсутність в ідейному розвитку російської інтелігенції розробки правових ідей. Запозичення цих ідей є також недостатнім, „необхідно у певний момент життя бути цілком охопленим ними; якою б не була сама по собі старою та або інша ідея, вона для того, хто переживає її уперше, є завжди новою; вона здійснює творчу роботу у його свідомості, асимілюючи і перетворюючи з іншими його елементами... Всі правові ідеї у свідомості кожного окремого народу одержують своєрідне забарвлення і власний відтінок” [45]³. Б.О. Кістяківський російську інтелігенцію критикує і за її слабку здат-

¹ [45] Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины (приложение к журналу „Вопросы философии”). – М., 1991. – С. 122.

² [45] Там само. – С. 123.

³ [45] Там само. – С. 126.

ність створювати правову організацію суспільства, що продемонстровано на прикладі ставлення російської інтелігенції до суду [45]¹.

Б.О. Кістяківський критикує не тільки правосвідомість інтелігенції, але й правосвідомість російського суспільства в цілому. Він вважав, що пріоритет моральних норм, що підкреслювалося ще слов'янофілами, а потім народниками, був зумовлений недостатньо чітко проведеною у свідомості російського народу диференціацією норм права і норм моралі. Як колишній дослідник звичаєвого права, Б.О. Кістяківський цю особливість пояснює недоліками російського народного звичаєвого права: воно не має єдності і позбавлене головної ознаки звичаєвого права – однакового застосування [45]². Отже, намагаючись створити уявлення про ідеальний суспільний лад на підставі справедливості, російська інтелігенція звертається до етичних норм і бачить в законі лише зовнішню форму параграфу або статті, а не вираження правових переконань народу. Це розуміння права призводить до перенесення на суспільне і, зокрема, політичне життя, навіть у партійні організації соціалістів і лібералів, потворних порядків, властивих бюрократичному державному життю Росії. Отже, народ, державна бюрократія й інтелігенція мають однакову за історичним генезисом, загальним змістом і рівнем розвитку правосвідомість. Вона сприймає закон як зовнішній примус, а боротьбу за право перетворює на боротьбу за соціальний ідеал, втілюючи його, зрештою, у привілеях для певних соціальних груп або політичних партій. Навіть демократичне право на проведення політичних мітингів, тобто реалізацію свободи слова, перетворюється на привілей висловити свою думку для носіїв певних переконань.

Завершуючи свій аналіз стану рівня правосвідомості російського су-

¹ [45] Там само. – С. 143-148.

² [45] Там само. – С. 138.

спільства, Б.О. Кістяківський висловлював бажання і надію на те, що інтелігенція зрозуміє свою моральну відповідальність за низький рівень правосвідомості суспільства, і стане „творцем нашого нового громадського життя” [45]¹.

У 1910–1911 рр. Б.О. Кістяківський написав три важливі праці, присвячені дослідженню різних аспектів феномена права: „Реальність об’єктивного права” (1910) [78]², „Раціональне та ірраціональне в праві” (1911) [77]³ і „Право як соціальне явище” (1911) [73]⁴. Ці праці у майбутньому складуть основну частину його відомої книги.

У праці „Реальність об’єктивного права” Б.О. Кістяківський критикує психологізм і нормативізм у їх розумінні реальності об’єктивного права і наголошує на їхній методологічній помилці при вирішенні цього питання. Заперечуючи психологізм, вчений зазначає, що психолого-правові переживання можуть бути мотивом для здійснення права, а не самим його здійсненням. Методологічна помилка нормативної побудови, на думку вченого, полягав відриві реальних, нормативних і логічних рядів, тобто припускається можливість з нормативного ряду викинути предикат „буття”. Реальність права, як слушно зазначає Б.О. Кістяківський, в установах і відносинах, в яких воно втілюється й об’єктивувалося.

У цій праці Б.О. Кістяківський намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної

¹ [45] Там само. – С. 149.

² [78] Кистяковский Б.А. Реальность объективного права // Логос. – М., 1910, – Кн. 2. – С. 193-239.

³ [77] Кистяковский Б.А. Рациональное и иррациональное в праве // Философский сборник, посвященный Л.М. Лопатину. – М., 1911.

⁴ [73] Кистяковский Б.А. Право как социальное явление // Вопросы права. – 1911. – Кн. 8. – № 4.

юриспруденції з методами соціологічної та психологічної шкіл права. Здійснивши величезну дослідницьку роботу, він дійшов висновку, що право в основному вивчається у чотирьох напрямках – державно-наказовому, соціологічному, психологічному і нормативному, кожен з яких має певні недоліки, за наявності відповідних переваг, як і будь-яка наукова теорія. Діалектика множинності понять права, на думку Б.О. Кістяківського, відповідає розмаїтості правових явищ. Він поставив завдання досліджувати ті синтетичні форми, які об'єднували б різні поняття у новий вид пізнавальної єдності.

В іншій роботі цього періоду Б.О. Кістяківський зробив спробу з'ясувати співвідношення раціонального та ірраціонального у праві [77]¹. Нормативність права, як зазначає вчений, визнавалася всіма юристами, до яких би шкіл вони не належали. Правові норми споріднені поняттями, в яких більшою мірою втілене раціональне: право, оскільки воно складається з норм, є раціональним продуктом. Аналогічно поняттям, право створюється розумом, без якого норми не могли би бути ані створені, ані сформульовані. Тоді як об'єктивне право є сукупністю раціональних продуктів духовної діяльності людини, суб'єктивне право є сукупність життєвих факторів, що мають правове значення. Кожен такий факт у своїй індивідуальності є, безумовно, явищем ірраціональним. Першим, стверджує Б.О. Кістяківський, на ірраціональне в праві звернув увагу Гегель і назвав це „елементом випадковості в праві”. Найближче до розуміння співвідношення раціонального й ірраціонального підійшла соціологічна юриспруденція. Справа у тому, що суб'єктивне право логічно не збігається з об'єктивним правом. Якби вони збігалися, то процес застосування правових норм зводився б до простого підведення приватного випадку під загальну норму. Багато юристів, констатує

¹ [77] Кистяковский Б.А. Рациональное и иррациональное в праве // Философский сборник, посвященный Л.М. Лопатину. – М., 1911.

Б.О. Кістяківський, так і розуміють природу застосування права. Потрібно віддати належне вченому, який не став гіпертрофувати значення ірраціонального в праві, оскільки це не вносить визначеності в регулювання суспільних відносин. Але виявлення самого факту і спроба його досліджувати заслуговують на схвалення.

Свої соціологічні погляди на право Б.О. Кістяківський виклав у статті „Право як соціальне явище”. Тут вчений розкриває соціальну природу права, основні аспекти соціально-наукового вивчення права, відношення такого вивчення до догматичного вивчення права, а також значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної і практичної юриспруденції. Він у категоричній формі заявляє, що не можна наблизитися до розуміння соціальної природи права, якщо розглядати його тільки як сукупність норм, що діють у суспільстві. Зокрема, він пише: „...право складається з норм, які постійно і систематично здійснюються в житті, і тому здійснення є основною ознакою права... хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен досліджувати право у його здійсненні або у його втіленні в соціальний факт” [73]¹ (до розгляду ідей ученого, висловлених у даній праці ми ще повернемося).

У наступних працях у центрі уваги Б.О. Кістяківського знаходяться виключно теоретико-методологічні проблеми соціальних наук взагалі і правознавства, зокрема. Такими є роботи „Проблема і завдання соціально-наукового пізнання” (1912) [75]² і „Сутність державної влади” (1913) [85]³.

¹ [73] Кистяковский Б. А. Право как социальное явление // Вопросы права. – М., 1911. – Кн. 8. – № 4. – С. 9.

² [75] Кистяковский Б.А. Проблема и задача социально-научного познания // Вопросы философии и психологии. – М., 1912. – Кн. 112.

³ [85] Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти // Юридические записки. – Ярославль, 1913. – Кн. 3.

У статті „Проблема і завдання соціально-наукового пізнання” Б.О. Кістяківський проаналізував стан соціальних наук і позначив його як кризовий. Основні симптоми такого стану наочно демонструються ним на конкретних прикладах. Серед них містицизм, головна теза якого „віра вільна, знання примусове”. Заперечуючи представникам містицизму (особливо М. Бердяєву), Б.О. Кістяківський стверджував, що „в інтелектуальному акті, що приводить до пізнання істини, є також свобода вибору” [75]¹. Критикується й економічний матеріалізм, що, як вважав Кістяківський, з методу був перетворений на ідеологічну доктрину [75]². Кістяківський не задовольняється лише констатацією факту кризи соціальних наук, але й виявляє його причини, міркує про існуючі проблеми та завдання методології цих наук.

У статті „Сутність державної влади” досліджуються методологічні проблеми через призму питань державного права. Особлива увага приділяється з’ясуванню відношення науки державного права до питання державної влади. Із двох можливих підходів до дослідження сутності державної влади – описово-класифікаційного та пояснювального, які збігаються з методами юридичної догматики та загальної теорії права, на думку Б.О. Кістяківського, перші незастосовні до вирішення цього питання.

У 1912–1917 рр. Б.О. Кістяківський редагував „Юридичні записки”, що перетворилися на один із кращих наукових журналів Росії, а також брав активну участь у виданні журналу „Нові ідеї в правознавстві”, редагував з 1913 по 1917 р. „Юридичний вісник”, що поєднував дослідження членів Московського, Петербурзького, Казанського юридичного товариства і Московського товариства ім. А.І. Чупрова для розробки суспільних наук.

¹ [75] Кистяковский Б.А. Проблема и задача социально-научного познания // Вопросы философии и психологии. – М., 1912. – Кн. 112. – С. 13.

² [75] Див.: Там само. – С. 18.

У цей самий період, протягом 1911–1915 рр., Б.О. Кістяківський продовжує інформувати на сторінках журналів „Російська думка”, „Українське життя” та ін. російську інтелігенцію про український національний рух, його історію, мету і внески в російський визвольний рух ХІХ ст., займається дослідженням розвитку політичної думки – особливо внеску його вчителя, відомого українського вченого і політичного діяча М.П. Драгоманова у розвиток українського національного руху, конституційних, демократичних та федеративних ідей [49, 56, 63, 64, 65, 71, 83, 86, 88]¹.

З приводу формування своєї національної свідомості Б. Кістяківський писав: „я народився в одному з найбільших, а значить, зрусифікованих міст України, ... походжу з дуже інтелігентної, а тому теж значною мірою зрусифікованої родини... до цих пір я проклинаю свою частку за те, що я виховувався не в рідній школі, що в дитинстві я мало слухав рідні пісні, що мою фантазією володіли не рідні казки, що з літературою я познайо-

¹ Кістяковский Б.А. 1) [56] К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию // Русская мысль. – Май, 1911. – № 32. – С. 131-146; 2) [65] М.П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. – Сентябрь 1911 г. – 32 (№ 2). – С. 132-150; 3) [63] М.П. Драгоманов и „Вольное слово” // Украинская жизнь. – 1912. – Январь (№ 1). – С. 97-119; 4) [64] М.П. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре // Украинская жизнь. – 1912. – Июнь (№ 6). – С. 10-35; 5) [49] Герцен и Украина // Украинская жизнь. – 1912. – № 4. – С. 22-30; 6) [88] Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 94-111; 7) [71] Политическое и юридическое значение Манифеста 17 октября 1905 года // Юридический вестник. – 1915. – Март (№ 3). – С. 107-111; 8) [86] Что такое национализм // Национальные проблемы. – 1915. – Май (№ 1). – С. 1-2; 9) [83] Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России. – М., 1912.

мився не на рідній мові і що я ріс чужим для того народу, серед якого я живу, чужому моєму рідному народові. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою. Полюбивши український театр, я вважаю, та й завжди вважав, що лише із цього часу я почав ставати особистістю і культурною людиною. Ті душевні переживання, які пов'язані із цим періодом мого життя, надзвичайно підвищили мої здатності сприймання. Лише із цього часу на мене стала справляти глибоке враження російська і європейська лірика, тоді ж я раптом зрозумів суть драми, і в мені створився зовсім новий погляд на літературу” [56]¹.

В опублікованих працях за цей період Б.О. Кістяківський визнає і підтримує самостійність української культури.

У співвідношенні національної та ліберальної ідеї Б.О. Кістяківський надавав значну перевагу останній. Він не схвалював ідеї про незалежність України як самостійної держави, твердо стояв на позиціях „культурного націоналізму”, відстоював право на „самобутню національну індивідуальність” як українського народу в цілому, так і кожного окремого його представника [56]². Вчений зосереджував увагу на встановленні індивідуальних прав і демократичних, політичних інститутів на засадах культурних прав інших, неросійських націй у межах Російської імперії. Б.О. Кістяківський стверджував, що національні проблеми не перевищують основні універсальні права як складові частини транснаціональної боротьби проти автократії та гарантію індивідуальних прав усіх громадян у Російській імперії [86]³.

¹ [56] Кистяковский Б.А. К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – № 5 (32). – 142.

² [56] Там само. – С. 146.

³ [86] Кистяковский Б.А. Что такое национализм // Национальные проблемы. – 1915. – Май (№ 1). – С. 1-2.

У працях „Наші завдання” (1913) [68]¹ та „Криза юриспруденції і дилетантизм у філософії” (1914) [62]² Б.О. Кістяківський продовжує досліджувати важливі проблеми та завдання правової науки і практики. Він стверджує, що криза, яку пережили соціальні науки, охопила і правознавство. Причина кризи у цій сфері соціальних наук пов’язується вченим із кризою правосвідомості.

На думку Б.О. Кістяківського, за останнє десятиліття, тобто з квітня 1906 р., авторитет закону і права зменшився: вони стали розглядатися як „розпорядження”, що спрямовані в інтересах тієї або іншої групи населення. Як вважав Б.О. Кістяківський, нові суспільні форми ведуть до краху старих правових теорій, оскільки виникнення тих або інших правових теорій тісно пов’язане з характером відповідних культурних історичних епох, точніше – їх правосвідомістю [62]³. Під новими суспільними формами вчений розуміє принципи законотворчості, згідно з якими потрібні, по-перше, обов’язковість схвалення нових законів парламентом; по-друге, проведення чіткої та більш-менш стійкої межі між законом, з одного боку, і урядовим указом та адміністративним розпорядженням, з іншого. Очевидно, у цьому останньому випадку мова йде про принцип верховенства закону. Здавалося б, ці принципи повинні були викликати більшу повагу до законів у житті, „тобто у свідомості російського уряду та суспільства значення і сили закону, а разом із тим і права, як норми” [68]⁴. Однак, як відзначав вчений, спостері-

¹ [68] Кистяковский Б.А. Наши задачи // Юридический вестник. – 1913. – Январь (№ 1). – С. 1-15.

² [62] Кистяковский Б.А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии // Юридический вестник. – М., 1914. – Кн. 5. – С. 70-106.

³ [62] Там само. – С. 71.

⁴ [68] Кистяковский Б.А. Наши задачи // Юридический вестник. – 1913. – Январь (№ 1). – С. 4.

гається зворотне.

Згідно з Б.О. Кістяківським, джерело морального авторитету закону і права полягає у тому, що право, за своєю суттю, повинно стояти над партіями, будь-який закон за ідеєю повинен панувати над усіма приватними, особистими і груповими інтересами. Однак, у реальному житті право ставиться у „більш велику залежність від інших факторів суспільного життя, ніж це відповідає історичному стану і справжній його ролі” [68]¹.

Вершиною наукової творчості Б.О. Кістяківського є його фундаментальна праця „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”, надрукована в 1916 р. Ця робота являє собою збірник усіх публікацій російського періоду (іноді дещо перероблених і скорочених) у загальний том з єдиним планом, логікою, системою доказів. Сюди увійшли такі раніше опубліковані наукові статті вченого: „Реальність об’єктивного права”, „Право як соціальне явище”, „Раціональне й ірраціональне в праві”, „Проблема і завдання соціально-наукового пізнання”, „Сутність державної влади”, „На захист права” та ін. До неї поряд зі старим матеріалом внесено й багато нового. Крім того, як зазначає опонент його докторської дисертації Ар. Фатєєв, зовсім заново написані деякі розділи книги і перероблено багато сторінок раніше опублікованих наукових статей (наприклад, с. 268-275, 328-337, 374-406, 412-442, 481-551, 577-692). Не враховуючи зазначених сторінок, усього не вийшли друком приблизно 235 сторінок [153]².

Ця праця відразу привернула увагу наукової громадськості. Авторами рецензій були: М.М. Алексєєв, П. Сорокін, С. Франк, Ф.В. Тарановський,

¹ [68] Там само. – С. 9.

² [153] Фатєєв А.Н. Русский методолог теории права. – Х., 1917. – С. 29-30.

Ар. Фатєєв та ін. Незважаючи на певні заперечення, усі вчені-рецензенти були одностайними у визнанні за дослідженням Б.О. Кістяківського видатного наукового значення.

У передмові автор пише: „моє завдання – не побудувати систему, а підготувати і розробити шляхи та засоби, що допомагають добувати і творити наукове знання”. Інакше кажучи, основне завдання автора – це розробка методології. Тим часом головними об’єктами дослідження вченого виступили такі категорії, як суспільство, право, держава і культура. Отже, проблеми права, суспільства, держави, культури склали особливі частини (розділи) книги. Таке структурування книги характеризується Ар. Фатєєвим так: „Найбільш визначеним вираженням соціально-належного є право; середовищем його дії служать суспільство і держава, а провідниками правових ідеалів є авангард культурного суспільства: інтелігенція, зокрема теоретики правознавства і техніки правозастосування – юристи-практики” [153]¹.

Насправді ця праця стала методологічним дослідженням, що розробляє не тільки шляхи і засоби одержання наукових соціальних знань, але і виробляє своєрідну соціологічну систему. Перший розділ системи присвячений суспільству, другий – нормам, третій – інститутам, останній – культурі.

Після захисту в Харківському університеті у лютому 1917 р. дисертації за книгою „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” Б.О. Кістяківському було присуджено науковий ступінь доктора державного права (хоча дисертацію було подано на ступінь магістра) і він став професором юридичного факультету Київського університету, де читав лекції із соціології та філософії права.

І після захисту докторської дисертації вчений не переривав наукової

¹ [153] Там само. – С. 1.

діяльності: переробив свою роботу „Єдність народного представництва” [54]¹, написав і в 1917 р. у „Юридичному віснику” опублікував нові наукові статті: „Безперервність правового порядку” [69]², „Методологія та її значення для соціальних наук і юриспруденції” [66]³.

Як свідчать джерела, Б.О. Кістяківський залишив ще одну книгу, доля якої є невідомою. Ще раніше ним було задумане написання філософсько-методологічної праці, де він сподівався підвести риску під дискусіями в гуманітарних науках перших двох десятиліть ХХ ст., відповісти на всі критичні відгуки, зроблені С. Франком, М. Карєєвим, П. Сорокіним та ін., на його „Соціальні науки і право”, але праця так і не вийшла в світ через виняткові обставини військового і революційного часу.

Біограф ученого М. Василенко повідомляє, що в 1917 р. Б.О. Кістяківський почав друкувати в Ярославлі велику працю під назвою „Право і наука про право”, значна частина якої „була вже набрана і збереглася у незшитому вигляді в одному примірнику. Інша частина загинула під час повс-

¹ [54] Кистяковский Б.А. Единство народного представительства // Вопросы политики и государственного строительства / Под общ. ред. С.В. Веселовского и Н.В. Якушкина. – М., 1917.

² [69] Кистяковский Б.А. Непрерывность правового порядка // Юридический вестник. – 1917. – Кн. 17. – С. 8-10. У цій роботі Кістяківський викладає свій погляд на ситуацію після зміни влади внаслідок лютневого перевороту і створення Тимчасового уряду. Ця подія була оцінена ним як можливість еволюції держави. На його думку збереження правового устрою в суспільстві давало гарантії розвитку. Майбутню форму держави мали установити Установчі збори. У перехідний період повинна була зберегтися недоторканність основних правових принципів особистості, власності та ін.

³ [66] Кистяковский Б.А. Методология и ее значение для социальных наук и юриспруденции // Юридический вестник. – 1917. – Кн. 18.

тання і пожежі в Ярославлі. Отже, книга залишилася незавершеною” [12]¹. Сучасні дослідники цього питання зазначають такі факти. В архіві збереглася „Розписка, видана видавництвом М. і С. Сабашнікових в одержанні книги Б.О. Кістяківського „Право як предмет наукового пізнання”, датована 1920 р. Розбіжність у назві книги в М. Василенка й у „Розписці” пояснюється наявністю кількох варіантів її назви, тому що Б.О. Кістяківський довго підшукував назву і для своєї книги „Соціальні науки і право”, часто змінюючи її у ході роботи. Далі, висунуте таке припущення про долю цієї книги: „забравши єдиний прошитий її примірник з Ярославля, Кістяківський передав його на „перегляд” у видавництво М. і С. Сабашнікових. „Перегляд”, однак, затягся, і на початку 20-х років, уже після смерті Б. Кістяківського, його вдова – через одержувача – зажадала книгу в Києві. Тут вона теж починала спроби (на жаль, безуспішні) видати книгу, про що свідчить документальне підтвердження. В листі до М.О. Гершензона від 23 листопада 1923 р. (з Києва) М.В. Кістяківська писала: „Ви вже, напевно, знаєте про невдачу, яка спіткала книгу Богдана Олександровича. Скористатися можливістю надрукувати в іншому місці для мене не є зручним і вирішую почекати рік-інший...З іншого джерела відомо, де передбачалося видання книги. Б.В. Яковенко в першому (і останньому) номері випущеного ним у Празі в 1925 р. „Логосу”, у „Переліку померлих філософів” повідомляє, що Б. Кістяківський „залишив у рукописі цінну працю, що буде опублікована Українською Академією в Києві”...Рішення Марії Вільямівни почекати „рік-інший” виявився фатальним: книга так і не була надрукована. Але все сказане про неї дозволяє сподіватися, що де-небудь у київських архівах, може, зберігається

¹ [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 665.

рукопис (і „головний”, на думку автора) книги Б.О. Кістяківського” [84]¹. Крім згаданих назв книги („Право і наука про право”, „Право як предмет наукового пізнання”), вказується ще одна назва: „Наука про право. Методологічний вступ у філософію права” [84, 98]². Ми також шукали ці рукописи книги в бібліотеках і архівах м. Києва, однак, на жаль, наші пошуки поки що не увінчалися успіхом. Хоча сьогодні відсутня можливість ознайомитися з цією книгою з указаних причин, зрозуміло одне: ця праця вченого мала теоретико-методологічний характер.

У січні 1919 р. Б.О. Кістяківський був обраний академіком тільки-що заснованої Української академії наук. В Академії входив до складу Комісії для вивчення звичаєвого права, Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, Правової термінологічної комісії та інших установ. Співпрацював з В.І. Вернадським (першим президентом академії) у здійсненні реформи вищої освіти і наукових установ в Україні.

Загальну характеристику наукової спадщини Кістяківського можна завершити словами М. Василенка: „Він помер у розквіті своїх інтелектуальних сил, знаходячись, можна сказати, у zenіті наукової творчості. Наука могла очікувати від нього ще багато чого. Коли переглядаєш зошити й нотатки, які у великому порядку залишив після себе Богдан Олександрович, такий смуток охоплює: стільки свідчень завзятої творчої роботи, що не задовольнявся старим, а шукав нового, нових шляхів і нових наукових досягнень!”

¹ [84] Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 767-768.

² Див.: [84] Там само. – С. 789; [98] Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 133.

[12]¹.

Вищенаведений аналіз наукової спадщини Б.О. Кістяківського свідчить, що вона є багатогранною і складається: 1) з філософських, соціологічних, а також історичних досліджень розвитку соціально-політичної думки, особливо внеску його вчителя, відомого українського вченого і політичного діяча М.П. Драгоманова у розвиток українського національного руху, конституційних, демократичних і федеративних ідей, а також досліджень українського питання; 2) із власної науково-правової спадщини.

А в науково-правовій спадщині Б.О. Кістяківського, у свою чергу, можна відзначити два важливих напрямки його науково-теоретичних правових досліджень: 1) трактування важливих загальнотеоретичних проблем права і держави; 2) розробка методологічних проблем правознавства і дослідження права. Отже, Б.О. Кістяківського можна характеризувати як методолога і теоретика права, і при дослідженні його наукової спадщини необхідно виходити із цієї характеристики [111]².

Загальнотеоретичні погляди Б.О. Кістяківського про право і державу охоплюють такі питання: а) поняття права: множинність понять права і єдність права; б) право як соціальне явище; в) соціальні функції та соціальне призначення права; г) реальність об'єктивного права; д) об'єктивне і суб'єктивне, раціональне й ірраціональне в праві; е) право, держава й особистість: проблеми усунення протиріччя між інтересами держави й особистості;

¹ [12] Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистяковский // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 647.

² [111] Меленко О.В. Б.О. Кістяківський як методолог і теоретик права (до постановки проблеми) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матер. XII регіон. наук.-практ. конф. 9–10 лютого 2006 р. – Львів: Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – С. 36-37.

е) проблеми теоретичного обґрунтування прав людини і громадянина ж) сутність державної влади; з) співвідношення права та держави; і) конституційна або правова держава та ін.

1.3. Методологічний аспект науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського

Безумовно, Б.О. Кістяківський належить до блискучої плеяди дореволюційних вітчизняних юристів, які прославили не тільки українську, але і російську науку (у найширшому розумінні) на весь світ. Він вважається видатним прихильником не тільки ліберальних цінностей, дослідником багатьох актуальних проблем держави і права, а також чудовим методологом. У такій якості Б.О. Кістяківський зробив значний внесок у розвиток методології вітчизняної правової науки.

Ще перша фундаментальна праця Б.О. Кістяківського „Суспільство й індивід (Методологічне дослідження)” в німецькій науковій літературі була оцінена як „чудовою, дуже цікавою працею з методології соціальних наук”. Неважко помітити, що не тільки підзаголовки назви цієї праці („методологічне дослідження”), але і сам її зміст свідчить про методологічний характер цієї роботи. Таким чином, із самого початку наукової кар’єри (яка, безсумнівно, починається з цієї праці) у Б.О. Кістяківського склалася репутація філософа-методолога [153]¹.

Назви багатьох праць вченого підкреслюють їх методологічний характер. Так і в інших працях, незважаючи на їх назву (наприклад, праці „Реаль-

¹ [153] Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 30.

ність об'єктивного права" (1910) [78]¹, „Сутність державної влади" (1913) [85]² та ін.), в центрі уваги вченого знаходяться методологічні проблеми.

Розробка методології є основним завданням також головної книги Б. Кістяківського – „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права", у передмові до якої автор пише: „моє завдання – не побудувати систему, а підготувати і розробити шляхи та засоби, що допомагають добувати і творити наукове знання". Правий Фатеев, який пише про цю книгу Кістяківського: „Уперше в російській літературі з'являється методологічний трактат про право, позбавлений сухого схематизму й абстрактних формул. Від дослідження, починаючи з незвичайно легкої, зручної, доступної форми вираження думок, закінчуючи залученням сучасного наукового матеріалу, віє духом життя...книга, що трактує найзаплутаніші проблеми, виявилася написаною „просто", без викрутасів і цілком доступно... немає твору в російській та зарубіжній літературі, де правова методологія була би так представлена. У ньому звіт правознавства за минуле, зокрема, позаминуле і нинішнє століття" [153]³.

З'ясування особливостей методологічного аспекту науково-правової творчості Б. Кістяківського припускає відповіді як мінімум на такі питання: Як розумів український мислитель методологію і які питання він включав сюди? Як співвідносяться у його творчості методологія й теорія, методологічне знання й теоретичне (предметне) знання? Які основні напрямки мето-

¹ [78] Кистяковский Б.А. Реальность объективного права // Логос. – М., 1910, – Кн. 2. – С. 193-239.

² [85] Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти // Юридические записки. – Ярославль, 1913. – Кн. 3.

³ [153] Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 30-31.

дологічних пошуків вченого у сфері правопізнання?

Тепер слід спробувати послідовно відповісти на поставлені питання.

Як відомо, у спеціальній літературі існує безліч різних тлумачень поняття методології та її місця в системі знань, які можуть бути зведені до двох основних груп. Відповідно до першої з них, методологія – це сукупність методів або вчення про методи (вузьке трактування). Друга формулює методологію як теорію пізнання, включаючи сюди не тільки методи, але і реалізацію їх у процесі пізнання, додаток методологічних принципів до даного процесу, виявлення специфіки і структури наукового пізнання, основних особливостей науково-пізнавальної діяльності тощо (більш широке трактування). Така постановка припускає також, що при цьому теоретичні положення можуть набувати методологічну функцію і входити до арсеналу методологічного знання [34]¹.

Саме таке широке розуміння методології характерним було і для Б. Кістяківського. Зокрема, методологічний характер свого дослідження проблеми суспільства й індивіда вчений вбачав у розгляді її як „проблеми теоретико-пізнавальної”. Основними завданнями при цьому він вважав виведення „методичних принципів суспільних дисциплін і принципів їх розрізнення” і „методологічно правильних принципів поділу різних галузей знання”, встановлення „більш точних відмінностей і меж між існуючими науками”, вказівку на „доцільні шляхи пізнання” [70]².

Одна з важливих особливостей наукової творчості Б. Кістяківського полягає в тому, що в ній методологічне знання тісно переплітається з пред-

¹ Про це докладніше див.: [34] Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. – С. 13.

² Див.: [70] Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002. – С. 15.

метним знанням. Для Б. Кістяківського методологія – не мета, а засіб що не має, однак, зовнішнього характеру, встановлюване довільно. Згідно з Б. Кістяківським, „...встановлення і визначення логічних і методологічних форм та правил якої-небудь наукової дисципліни відбувається завжди паралельно з розвитком самої цієї науки. Інакше і не може бути, оскільки логічні норми і методологічні правила не створюються довільно, а виробляються відповідно до матеріалу і спеціальних завдань, що переслідує та або інша наука” [81]¹.

Тільки у ході виявлення і розв’язання конкретних проблем Б.О. Кістяківський розробляв методологію правових досліджень. Причому ці проблеми є найактуальнішими та складними у правовій науці. З приводу цього ще Ф. Тарановський писав: „У його працях ми знаходимо не лише методологічні вказівки, а й зразки їх пристосування до найважливіших питань про право та державу” [23]².

З приводу цього оригінальність праці „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” полягає в тому, що в ній методологія представлена не у відірваному вигляді від тих явищ, для вивчення яких вона призначена (як це звичайно робиться у методологічних роботах), а в переплетеному вигляді із вивченням цих явищ. Як відомо, в якості таких у цій роботі виступили суспільство, право, держава і культура.

Усі загальнотеоретичні проблеми держави і права (праворозуміння, соціальні функції та соціальне призначення права; реальність об’єктивного права; об’єктивне і суб’єктивне, раціональне й ірраціональне у праві; право,

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 233-234.

² Цит. за: [23] Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С. 168-169.

держава й особистість: проблеми усунення протиріччя між інтересами держави й особистості; проблеми теоретичного обґрунтування прав людини і громадянина; співвідношення права та держави; конституційна або правова держава та ін.) Б. Кістяківським розроблялися саме в зазначеному ключі, тобто у тісному зв'язку з методологічними розробками.

Друга важлива особливість методології Б. Кістяківського – це необмеженість її лише методологічними проблемами досліджуваних соціальних явищ; вона містила в собі також проблеми самих наук, тобто наукознавчі проблеми, що пов'язано було з тим, що вчений, як уже зазначалося, виходив із більш широких позицій у розумінні методології. Наприклад, у праці „Сутність державної влади” методологічні проблеми досліджуються через призму питань науки державного права. Тут також розглядаються проблеми з'ясування методологічної плутанини і невдач науки державного права, співвідношення юридичної догматики та загальної теорії права [85]¹. А в іншій праці вченого „Сторінки минулого. До історії конституційного руху в Росії” (з приводу книги: В.Я. Богучарський. „З історії політичної боротьби в 70-х і 80-х рр. XIX століття. Партія „Народної Воли”, її походження, долі і загибель. – М., 1912)” [84]² аналізуються, крім іншого проблеми методології історичних досліджень політико-правових явищ.

В інших роботах предметом дослідження Б. Кістяківського стали, зок-

¹ [85] Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти // Юридические записки. – Ярославль, 1913. – Кн. 3.

² [84] Кистяковский Б.А. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: В.Я. Богучарский. „Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия „Народной Воли”, ее происхождение, судьбы и гибель. – М., 1912)” // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 573-644.

рема, такі наукознавчі проблеми правових наук, як методологічна природа правової науки, співвідношення і взаємодія у пізнанні права соціальних наук і правознавства; співвідношення філософії і правової науки; методологічні особливості загальної теорії права; методологічні труднощі в науці про державу; методологічні проблеми історико-правових досліджень та ін.

Ще одна з важливих особливостей науково-правової творчості Б. Кістяківського полягає в тому, що в ній методологічні проблеми правознавства досліджуються у контексті відповідних проблем соціально-гуманітарних наук у цілому та на міждисциплінарній основі. Якщо, з одного боку, при розгляді загально-методологічних проблем соціальних наук Б. Кістяківський використовував „більш тверді підстави правової науки”, то з іншого – він додержувався принципу, відповідно до якого методологічні проблеми правознавства могли бути з’ясовані і розв’язанні лише шляхом розгляду їх у зв’язку із соціально-гуманітарними науками в цілому, оскільки правознавство є їх складовою частиною. Однак це не виключало розробки методологічних проблем, які відносяться лише до правових наук. Тому в системі методологічних шукань вченого можна виділити:

1) методологічні розробки, які є загальними для всіх соціальних наук, у тому числі правових;

Системний аналіз праць ученого дозволяє серед проблем, що належать до цієї групи, виділити такі:

а) криза соціально-наукового пізнання і шляхи її подолання;

б) проблеми логіки і методології соціальних наук;

в) співвідношення природно-наукового і соціально-наукового типів мислення;

г) категорії необхідності, обов’язковості та справедливості при дослідженні соціальних явищ.

2) методологічні розробки, які є специфічними для правових наук.

У центрі наукових пошуків Б.О. Кістяківського як методолога права знаходилися такі важливі проблеми методології правознавства, як:

- а) стан і проблеми пізнання права, завдання правової науки;
- б) методологічна природа правової науки: співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства;
- в) методологічні особливості загальної теорії права, співвідношення загальної теорії права з догматичною юриспруденцією і філософією права;
- г) необхідність методологічного плюралізму і синтетичний підхід до пізнання права;
- д) деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні труднощі в науці про державу;
- ж) методологічні проблеми історико-правових досліджень.

Таким чином, як свідчить аналіз, методологія в науково-правовій творчості Б. Кістяківського посідала центральне місце, тісно переплітаючись з предметним правовим знанням, мала складну і різноманітну проблематику.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз у рамках першого розділу цього дослідження дозволяє дійти таких висновків:

1. Незважаючи на те, що останнім часом з'явилося багато праць, присвячених науковій спадщині Б.О. Кістяківського, методологічний аспект науково-правової творчості талановитого вченого залишається неопрацьованим. Немає цілісного концептуального висвітлення цієї проблематики.

2. Наукова спадщина Б.О. Кістяківського є багатогранною і складається: – з філософських, соціологічних, а також історичних досліджень розвитку соціально-політичної думки, особливо внеску його вчителя, відомого українського вченого і політичного діяча М.П. Драгоманова у розвиток українського національного руху, конституційних, демократичних і федера-

тивних ідей, а також досліджень українського питання;

– із власної науково-правової спадщини.

3. Здійснений аналіз науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського дозволяє визначити два важливих напрямки його науково-теоретичних правових досліджень:

1) глибока розробка методологічних проблем дослідження права;

2) оригінальне трактування важливих загальнотеоретичних проблем права.

Отже, Б.О. Кістяківського можна характеризувати як методолога і теоретика права, і при дослідженні його наукової спадщини потрібно виходити з цієї характеристики.

Загальнотеоретичні погляди Б.О. Кістяківського як теоретика права охоплюють такі питання: а) поняття права: множинність понять права і єдність права; б) право як соціальне явище; в) соціальні функції та соціальне призначення права; г) реальність об'єктивного права; д) об'єктивне і суб'єктивне, раціональне й ірраціональне у праві; е) право, держава й особистість: проблеми усунення протиріччя між інтересами держави й особистості; є) проблеми теоретичного обґрунтування прав людини і громадянина; ж) сутність державної влади; з) співвідношення права та держави; і) конституційна або правова держава та ін.

4. Методологія у науково-правовій творчості Б. Кістяківського посідала центральне місце, мала складну і різноманітну проблематику. При цьому вчений виходив із більш широких позицій у трактуванні методології, розуміючи її як теорію пізнання.

Важливими особливостями методології правознавства Б. Кістяківського є:

1) необмеженість методології Б. Кістяківського лише методологічними проблемами права, яка містила в собі також проблеми самої правової

науки, точніше – її наукознавчі проблеми;

2) тісне переплетення у науковій творчості Б. Кістяківського методологічного знання з предметним знанням, у ній саме науково-теоретичне знання виконує методологічну функцію і входить до арсеналу методологічного знання;

3) дослідження Б. Кістяківським методологічних проблем правознавства у контексті відповідних проблем соціально-гуманітарних наук у цілому та на міждисциплінарній основі.

5. В системі методологічних досліджень ученого можна виокремити:

1) методологічні розробки, які є загальними для всіх соціальних наук, у тому числі правових;

Системний аналіз праць ученого дозволяє серед проблем, що відносяться до цієї групи, виділити такі: а) криза соціально-наукового пізнання і шляхи її подолання; б) проблеми логіки і методології соціальних наук; в) співвідношення природно-наукового і соціально-наукового типів мислення; г) категорії необхідності, обов'язковості та справедливості при дослідженні соціальних явищ.

2) методологічні розробки, які є специфічними для правових наук.

У центрі наукових пошуків Б.О. Кістяківського як методолога права знаходилися такі важливі проблеми методології правознавства, як: а) стан і проблеми пізнання права, завдання правової науки; б) методологічна природа правової науки: співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства; в) методологічні особливості загальної теорії права, співвідношення загальної теорії права з догматичною юриспруденцією і філософією права; г) необхідність методологічного плюралізму і синтетичний підхід до пізнання права; д) деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні труднощі в науці про державу; ж) методологічні проблеми історико-правових досліджень та ін.

Це, зрозуміло, далеко неповний перелік тих питань, пошуками відповідей на які займався вчений. Неважко також помітити, що перераховані проблеми актуальні і сьогодні, і в цій якості знаходяться в центрі уваги теоретико-методологічних пошуків сучасних вітчизняних вчених.

Наведений перелік методологічних питань свідчить, що Б.О. Кістяківський зробив значний внесок у розвиток методології вітчизняної правової науки, високо піднявши планку не тільки права та його ролі в суспільстві, але і самого правознавства.

Отже, дослідження науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського передбачає: аналіз основних аспектів методології правознавства, запропонованої Б.О. Кістяківський; визначення внеску вченого в розробку важливих загальнотеоретичних проблем права; з'ясування місця теорії Б.О. Кістяківського в системі теоретико-методологічних правових знань початку ХХ ст. і сучасності; виявлення значення та конструктивної ролі ідей Б.О. Кістяківського при розв'язанні сучасних проблем права та правової науки в Україні.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ

МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВОЗНАВСТВА Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО

2.1. Б.О. Кістяківський про логіко-методологічну природу, проблеми і завдання соціально-наукового пізнання

Як уже було зазначено, Б.О. Кістяківський був переконаний, що методологічні проблеми правознавства можуть бути з'ясовані і розв'язані лише шляхом розгляду їх у зв'язку із соціально-гуманітарними науками в цілому, оскільки правознавство є складовою частиною останніх. Невипадково, що цей погляд ученого знайшов своє відображення й у назві його головної праці: „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”. Більше того, він свою методологічну працю починає саме з аналізу проблем і завдань соціально-наукового знання.

Насамперед, він констатує факт серйозного кризового стану сучасного йому наукового знання. Головні його прояви – ослаблення впевненості у науковому знанні та пошук задоволення в інших сферах духовної діяльності. Яскравими показниками кризи наукового знання слугують, на думку Б.О. Кістяківського, прагматизм і містицизм. Вихідним пунктом для обох напрямків є розчарування в силі науки і незадоволеність результатами, що досягаються нею. Однак задоволення і вихід із кризи науки вони знаходять у різних сферах духовної діяльності. Якщо для прагматизму – це гносеологічна сфера наукового знання, то для містицизму це – релігійна віра.

На основі аналізу основних аспектів поглядів прагматистів, Б.О. Кістяківський доходить висновку, що прагматизм усі знання зводить до

процесу пізнання, не хоче визнати принципи наукового пізнання, що мають безумовну значимість, стійкість; постійності і незмінності у сфері наукового знання і гарантують його об'єктивність. Замість таких принципів прагматизм висуває постійно змінюючи принципи фактичної придатності, корисності. Корисність визнається вищим критерієм наукової істини (істинним є те, що є корисним). Цим наукова істина і наукове знання принижуються до рівня гіпотез, стирається різниця між об'єктивним науковим знанням і більш-менш імовірними припущеннями та гіпотезами, перебільшується значення суб'єктивного елемента у будь-якому науковому знанні. Науковій істині надається суб'єктивний, нестійкий, мінливий характер. Більше того, прагматизм робить погану послугу релігійній вірі: „підшукуючи у своїй точці зору нові аргументи на користь релігійної віри, він зводить і саму віру до рівня недостовірною знання” [81]¹.

Що стосується іншого варіанта негативного ставлення до науки – містицизму, то, за Кістяківським, він являє собою особливий інтерес і вимагає більшої уваги, оскільки безпосередньо пов'язаний із соціальними науками і соціальною філософією, став наслідком розчарування у знаннях, які досягаються останніми. На думку вченого, у цьому випадку спостерігається прямий перехід від знання до віри, їхнє протиставлення (віра вільна, знання примусове). Тут Богдан Олександрович не щадить авторитетів, у тому числі і М. Бердяєва, який вважав, що тільки через віру створюється щире знання, яке проникає в таємницю буття, містики за словами Б. Кістяківського, хоча на словах і визнають автономію кожної із двох сфер духовної діяльності (віри і наукового знання), „роблять насправді релігійну віру суддів над науко-

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 6-7.

вим знанням і піддають віру оцінці з боку наукового знання” [81]¹. Вчений не погоджується також з характеристикою загальнообов’язковості наукової істини як примусовості. Б.О. Кістяківський містиків критикує за те, що і віра, і знання ними охарактеризовані хибно; в них немає навіть правильного формулювання того, у чому полягає наукова криза. Водночас вчений зазначає позитивну тенденцію серед містиків. Як приклад він наводить книгу С.М. Булгакова „Філософія господарства”, де робиться рішучий поворот у бік визнання автономії філософії стосовно релігії. Однак, за словами Б.О. Кістяківського, це визнання не доповнюється визнанням і автономним значенням науки щодо філософії. У цьому випадку Б.О. Кістяківський виступає за ідею методологічного плюралізму, що у змозі виступити гарантом об’єктивного знання, обґрунтування автономності окремих сфер людського духу: „Тільки рішучий, як методологічний, так і особливо гносеологічний плюралізм може створити необхідні теоретичні передумови для обґрунтування автономності кожного із проявів людського духу; такий плюралізм, звичайно, не виключає монізму у кінцевому синтезі” [81]².

Після розгляду кризового стану наукового знання взагалі Кістяківський переходить до аналізу стану соціально-наукового пізнання, тому що наукова криза особливо яскраво виявляється саме у цій галузі. Як на найбільш характерні прояви кризи у галузі соціально-наукового знання вчений вказує на непевність у вірогідності й об’єктивності цих знань, визнання відсутності загального й об’єктивного критерію для того, щоб віддати перевагу тій або іншій теорії. „Багато хто навіть прямо стверджує, що необхідно взяти який-небудь соціальний ідеал і на підставі нього вирішувати всі наукові питання. У кращому випадку пропонують вибирати групові ідеали або ідеали біль-

¹ [81] Там само. – С. 11.

² [81] Там само. – С. 6-7.

шості. Згідно з цим, часто висловлюється думка, що не тільки немає, але і не може бути об'єктивних істин у соціальних науках, а існують тільки істини групові і класові. Нарешті, деякі доходять до того, що серйозно класифікують соціально-наукові істини за тими суспільними групами, інтереси яких вони відображають, і говорять про буржуазну і пролетарську науки, про буржуазну і пролетарську точки зору” [81]¹.

Ще на початку ХХ ст. Б.О. Кістяківський звернув увагу на „наукову невизначеність” таких понять, як буржуазна або, навпаки, пролетарська наука. Невже, запитує він, щоб правильно судити про ті або інше соціальні явища, необхідно ставати на класову позицію?

За спостереженням Б.О. Кістяківського, криза була скрізь і охопила всі існуючі напрямки соціально-наукового знання. Це наочно демонструється ним на прикладах натуралістичної соціології й економічного матеріалізму. Так, натуралістична соціологія зародилася під впливом успіхів природничих наук. Представники її вважали, що нові відкриття біології здатні допомогти розібратися в соціальних явищах і можуть дати наукову основу для їхнього пізнання. Насправді ж це призвело до грубого і примітивного перенесення природно-наукових понять у соціальні науки. Більш яскраве своє відображення це знайшло в органічній теорії суспільства, прихильники якої спробували наблизити поняття суспільства до поняття організму. Хоча всі ці спроби не увінчалися успіхом, їхні результати продовжують впливати на соціально-наукове знання.

Спроба науково-систематичного пояснення соціальних явищ в економічному матеріалізмі в методологічному відношенні стояла незрівнянно вище за натуралістичний напрямок, тому що економічний матеріалізм прагне пояснити соціальний розвиток, виходячи з надр самого соціально-

¹ [81] Там само. – С. 6-7.

наукового знання, тобто є суто соціально-науковою побудовою. Поряд із зазначеними, до безумовних переваг економічного матеріалізму Б.О. Кістяківський зараховує розширення предмета соціально-наукового знання, залученням сюди багатьох соціальних явищ і відносин, яким раніше не надавалося значення. Водночас, на його погляд, і ця теорія переживає важку кризу. Вчений пов'язує це, насамперед, з віднесенням її до розряду класової, пролетарської теорії, що перетворилася „на систему міркувань про необхідність виправдати віру при створенні ідеалу”. „А віра та її апологетика, – продовжує Б.О. Кістяківський, – яким би не був зміст цієї віри, – чи це віра в царство небесне, чи в земний рай, – не підлягає обговоренню й оцінці з боку наукового знання” [81]¹.

Резюмуючи все зазначене, Б.О. Кістяківський зазначає, з одного боку, серйозний і масштабний характер наукової кризи, а з іншого – своє оптимістичне ставлення до неї: „Але якою б сильною не була наукова криза, вона не є настільки небезпечною, як може здаватися на перший погляд”. На його думку, вона зовсім не торкалася природничих наук, тому що їх досягнення настільки великі, важливі, безперечні, достовірні, що скептичне відношення до них не може мати місця. Поряд із цим він зазначає спірність тільки їх гносеологічних передумов: хоча в значимості природничо-наукових законів немає сумнівів, саме поняття природничо-наукових законів є зовсім не зрозумілим і навіть суперечливим. Звідси вчений робить висновок про те, що криза в науковому природознавстві є не стільки науковою, скільки гносеологічною.

Що ж стосується соціальних наук, то тут криза не тільки гносеологічна, але й суто наукова, і вона полягає у повній непевності в об'єктивній значимості результатів соціально-наукових знань. Причинами такого станови-

¹ [81] Там само. – С. 16.

ща, на думку Б.О. Кістяківського, є: по-перше, те, що соціальна наука дотепер ще не відокремилася і не емансипувалася від соціальної філософії; по-друге, панування у соціальних науках зовсім особливого виду психологізму.

Детально аналізуючи першу причину кризи в соціальних науках, Б.О. Кістяківський зазначає, що ці науки знаходяться приблизно у тому самому становищі, в якому знаходилися природничі науки на початку XIX ст., коли над ними панувала натурфілософія. Однак тут становище є більш складним: „Соціальні науки, – пише вчений, – мають справу з людиною, не тільки як із продуктом природи, але і як з діячем і творцем культури. Вони досліджують як стихійно-соціальні процеси, так і явища, що належать до результатів духовних прагнень людини, її здатності оцінки, її ідеалів. Вся ця духовна діяльність людини сама по собі, безсумнівно, складає предмет філософії, хоча б наукової. Звичайно, і її результати повинні інколи піддаватися філософському дослідженню, а це і приводить до того, що не проводиться межа між соціальною наукою і соціальною філософією” [81]¹. Як приклад злиття соціальної науки із соціальною філософією вчений наводить соціальну систему Конта, економічного матеріалізму, побудов філософів-ідеалістів (Р. Штаммлера, С.М. Булгакова). Для подолання першої причини Кістяківський наполегливо пропонує усунення рабства соціальних наук перед соціальною філософією, відмежування їх від останньої. Це і є, на його думку, шлях утвердження їх як справжньої науки.

Що стосується другої причини, то вона, як вважає Б.О. Кістяківський, є менш істотною і більш перехідною. Водночас у соціальних науках проблема психологізму є також ускладненою, тому що „не тільки саме соціальне знання, як і будь-яке знання, але й об’єкт його – людина – розглядається, насамперед, як психічна істота. Тому тут і виникло припущення, що

¹ [81] Там само. – С. 23.

весь матеріал соціальних наук полягає в психічних процесах або повинен бути зведений до них” [81]¹. Сам по собі психологізм, як вважає Б.О. Кістяківський, не являв би небезпеки для ствердження об’єктивізму соціально-наукового знання: він був би відомим як однобічний науковий напрям поряд з іншими. Хоча усунення будь-яких матеріально-субстанційних елементів із соціальних наук позбавляє їх стійкості. Головна небезпека психологізму для соціальних наук полягає у близькості психології до філософії, крім того, психологізм веде до гіршої форми філософії, а саме – до соліпсизму. Проте психологізм, на думку Б.О. Кістяківського, дуже легко може бути перевершений у соціальних науках, для чого необхідний більш ретельний і незалежний аналіз соціальних явищ, які зводяться не до психічних процесів. Вчений також говорить про необхідність більш точного встановлення можливості як теоретичної, так і описової психології для пізнання соціальних явищ.

Отже, з погляду Б.О. Кістяківського, криза, яку переживають соціальні науки, може бути подолана звільненням соціальних наук від соціальної філософії та психологізму. Сучасна соціальна наука, говорить відомий правознавець, повинна емансипуватися від соціальної філософії та психологізму.

Б.О. Кістяківський переконаний, що соціальні науки можуть бути затверджені в якості об’єктивного наукового знання тільки тоді, коли буде усвідомлена їх логічна та методологічна природа, будуть усебічно з’ясовані логічні та методологічні прийоми і засоби, що знаходяться у розпорядженні соціальних наук. „Це шлях, що веде до самопізнання науки. А самопізнання не тільки у людей, але й у науці сприяє їх самоповазі” [81]².

¹ [81] Там само. – С. 25.

² [81] Там само. – С. 29.

Ставлячи собі таке завдання, Кістяківський вважає за необхідне виходити при розв'язанні цієї проблеми з наявного стану самої науки, із тих теоретичних знань, що вже накопичені в соціальних науках. Визнаючи цим єдність теорії і методів, Б.О. Кістяківський вимагає, з одного боку, здійснення критики й аналізу накопичених теоретичних знань, а з іншого – дослідження соціально-наукових теорій, що застосовувалися при побудові, соціально-наукових теорій прийомів мислення.

Дотримуючись зазначеного шляху, Б.О. Кістяківський серед основних проблем логіки та методології соціальних наук виділяє такі, з якими так чи інакше пов'язані всі основні логічні та методологічні проблеми:

– проблема утворення соціально-наукових понять;

З огляду на те, що предмети соціально-наукового дослідження найвищою мірою складні і різноманітні, тут необхідно прагнути до використання простої і доступної мови.

– проблема визначення ступеня застосовності причинного пояснення до соціальних явищ;

У цьому випадку завдання полягає у поясненні співвідношення причин і самого соціального явища, форми і виду причинного співвідношення для розуміння послідовності соціальних явищ, питань про причинність і закономірність і, нарешті, що є найважливішим – з'ясування „принципової протилежності між установленням, з одного боку, загальних причинних співвідношень, а з іншого – розкриття причинного зв'язку в індивідуальних рядах подій” [81]¹.

– проблема визначення ролі та значення норм у соціальному житті.

Розв'язання цієї проблеми вимагає аналізу питань про те, у чому полягає вплив норм на соціальні угруповання та в якому відношенні знахо-

¹ [81] Там само. – С. 27.

диться цей вплив до дії причинних відносин, а також питань оцінки і значення цілей для того або іншого ходу соціального процесу.

Дві перші із зазначених проблем повинні висуватися і розв'язуватися зовсім незалежно від соціальної філософії, тому що вони – проблеми спільні для соціальних і природничих наук. Однак у кожній із цих сфер вони набувають особливої модифікації. Що стосується третьої проблеми, то вона потребує й соціально-філософського розгляду.

Конкретизуючи зазначені завдання, Б.О. Кістяківський зазначає, що соціальні явища, насамперед, уявляються нам як одиничні і неповторні, їх встановлення й аналіз складають цілі істориків, і вивчення окремих явищ не може задовольнити теоретиків. Для останніх є важливим вивчення закономірностей соціальних явищ, що диктує необхідність складної та багатогранної наукової обробки цих явищ. Вчений виділяє три головні стадії цієї обробки, що більш-менш пов'язані між собою і змінюють одна одну послідовно. Причому завдання, які вирішуються у кожній із цих стадій, відповідають трьом вищезазначеним логічно-методологічним проблемам соціально-наукового знання.

Так, на першій стадії передбачається відмовитися від розгляду індивідуальних особливостей кожного окремого явища і займатися пошуком у них спільних рис, потім групувати їх за спільними рисами, інакше кажучи, узагальнити їх або застосовувати до них категорію спільності.

На другій стадії виконується завдання з установлення причинних співвідношень, які пояснюють виникнення і припинення тих або інших соціальних явищ. При цьому необхідно, як вважає Б.О. Кістяківський, виділити у цих причинних співвідношеннях ті, які постійно відбуваються, іншими словами, відбуваються скрізь і завжди. А це означає не що інше, як застосування до соціальних явищ категорії необхідності.

На третій стадії поряд із стихійними елементами у соціальному про-

цесі пропонується визначити і роль свідомого впливу на нього людей, що найбільше яскраво виражається у встановленні норм, які регулюють і нап-равляють громадське життя. „Оскільки норми встановлюються тому, що в загальній свідомості зміцнюється переконання, що відомі дії повинні відбу-ватися, а самі норми і виражають яке-небудь обов’язковості, то дослідження їх ролі і взагалі ролі свідомої діяльності людини у соціальному процесі і є застосування категорії обов’язковості до його наукового пізнання” [81]¹.

На основі викладеного аналізу Б.О. Кістяківський доходить виснов-ку, що трьома основними завданнями соціально-наукового знання в науко-вій обробці соціальних явищ є категорії спільності, необхідності та обов’язковості.

2.2. Методологічна природа науки про право: співвідношення та взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства

Цікавими є погляди Б.О. Кістяківського на методологічну природу і характер правової науки, співвідношення і взаємодію у пізнанні права філо-софії, соціальних наук і правознавства.

У своїх міркуваннях про методологічну природу правової науки² Б.О. Кістяківський виходить з наявного стану розробки знань про право, ха-рактерною рисою якого було існування суперечних одна одній теорій права. „У жодній іншій науці немає стільки суперечних одна одній теорій, як у нау-ці про право, – стверджує Б.О. Кістяківський. – ... Суперечка між теоретика-ми права виникає вже на початку наукового пізнання права; навіть більше,

¹ [81] Там само. – С. 28.

² Для позначення галузі наукового знання, яке займається вивченням права, Кістяківський переважно використовує словосполучення „наука про право”. Але паралельно він використовує і поняття „правознавство”.

саме з приводу вихідного питання – до якої галузі явищ належить право – починається непримиренний поділ напрямків і шкіл” [81]¹.

На основі детального аналізу існуючих правових теорій Кістяківський показує, наскільки глибокими є протиріччя у поглядах щодо сутності права й основних його властивостей, які висловлювалися в науково-правовій і філософській літературі того часу. Важливим своїм завданням вчений вважає встановлення причин незадовільного стану сучасного йому наукового знання про право. При цьому наявність у правовій науці прямо протилежних рішень основних питань, що стосується сутності права, пояснюється ним нез’ясованістю питання про характер самої науки про право.

На думку Б.О. Кістяківського, у своєму історичному зародку ця наука знаходилася під впливом сторонніх для неї різних наукових та ідейних течій, що не мали прямого відношення до її основних властивостей. Саме ця залежність правової науки від різних течій була головним фактором, який значно вплинув на її характер.

Результати впливу різних течій на правову науку, на думку Б.О. Кістяківського, проявили себе у двох напрямках.

Перший напрямок – це орієнтація правової науки на догматичну юриспруденцію. Результатом цього було те, що правова наука свої науково-правові положення обґрунтовувала і конструювала на ідеях і матеріалах, які встановлювалися у догматичній юриспруденції. На думку Б.О. Кістяківського, це було пов’язано з тим, що розробкою правової науки займалися в основному юристи, інтереси яких були зосереджені у догматичному вивченні права. Як типовий приклад Б.О. Кістяківський наводить „Загальну теорію права” Г.Ф. Шершеневича. Орієнтація його переважно на юридичну

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 374.

догматику привела до розуміння сутності права як виключно юридично-догматичного явища. Це розуміння сутності права обмежувалося уявленням про те, що до права відносяться тільки ті норми, які підлягають застосуванню судовими інстанціями, тобто в основному цивільне та кримінальне право, і навпаки, велика частина державного і міжнародного права і всі звичаєво-правові норми, щодо застосування яких не відбулося ще судового рішення, виключені, відповідно, зі сфери права [81]¹.

Другий напрямок – це орієнтація правової науки (крім орієнтації її на догматичну юриспруденцію) на інші спеціальні наукові дисципліни: соціологію або психологію. При цьому, з погляду Б.О. Кістяківського, як тільки міняється наукова дисципліна, на яку орієнтується правова наука, негайно ж змінюється і погляд на те, до якої сфери явищ необхідно зарахувати право. Отже, залежно від визнання тієї або іншої галузі наукового знання вихідної для побудови правової науки одні вчені відносять право до державно-наказових явищ, інші – до соціальних, а треті – до психічних. Основна негативна особливість такого підходу полягає в тому, що залежно від різних точок зору на характер самої правової науки вирішується і питання про те, де провести межу між правовими і неправовими явищами. Вчені, які дотримуються погляду на право як на соціальне явище, вважають, що правовим є все те, що складає соціальну сторону права, а все те, що не відноситься до неї, вони так чи інакше виключають із галузі права. Прихильники психологічної теорії права обмежують сферу права лише щиросердними переживаннями, а все інше у праві вони не вважають правом. Для більшої ж переконливості своєї нової класифікації явищ, пов'язаної з правом, вони відкидають усю стару термінологію і придумують власні нові терміни. В результаті в наявності безліч зовсім суперечливих вирішень основних питань щодо суті пра-

¹ [81] Там само. – С. 380-381.

ва, на які вказує Б.О. Кістяківський як на найбільш характерну особливість стану сучасного йому наукового знання про право [81]¹.

У чому Б.О. Кістяківський вбачає вихід із цієї ситуації?

Безумовно, вважає він, правову науку можна орієнтувати і на догматичну юриспруденцію, і на соціологію, і на психологію. „Але можливість орієнтування науки про право на настільки протилежні наукові дисципліни, як за їх предметним дослідженням, так і за їх методом, змушує визнати цю можливість лише фактично здійснюваною, а не науково виправданою” [81]². Проте вони здійсненні, і окремо кожна з них приводить до дуже цікавих наукових результатів. Тільки всі разом вони перетворюють правову науку на сукупність взаємно суперечних і таких, що виключають одна одну теорій і поглядів. Звідси Б.О. Кістяківський дійде висновку, що орієнтація правової науки на яку-небудь одну спеціальну гуманітарно-наукову дисципліну методологічно неправильна. В силу того, що ця орієнтація на кожную з гуманітарних наук усе-таки можлива і приводить до відомих наукових результатів, хоча лише частково правильних, Б.О. Кістяківський висуває припущення, що правову науку потрібно орієнтувати на всю сукупність гуманітарних наук. Іншим дуже важливим аргументом на користь цієї методологічної вимоги може служити, на думку вченого, і те розуміння, що право не може бути віднесено тільки до однієї сторони культурного життя людини, тобто або до державної організації, або до суспільних відносин, або до щиросердних переживань, тому що воно однаково пов'язано з усіма ними.

Сам Б.О. Кістяківський визнав труднощі реалізації методологічної вимоги орієнтувати правову науку на всю сукупність гуманітарних наук. Справа в тому, що „гуманітарні науки не являють собою єдиної і цілісної

¹ [81] Там само. – С. 381-382.

² [81] Там само. – С. 382.

галузі наукового знання, а складаються з простої суми наук про людину та її культурне життя. Якщо послідовно або поперемінно орієнтувати науку про право на кожну окрему дисципліну, що належить до галузі гуманітарних наук, прагнучи при тому не залишити жодної з них осторонь, то ми одержимо не синтетично цілісний, а лише еkleктичний, збірний результат” [81]¹. Крім того, орієнтуючи правову науку на всі гуманітарні науки, можна стати перед зовсім нерозв’язним протиріччям: орієнтуючи правову науку на кожну з гуманітарних наук, кожну з них необхідно орієнтувати на правову науку, тому що остання теж є однією з гуманітарних наук і в принципі повинна визнаватися рівноправною з усіма ними. Така взаємна орієнтація гуманітарних наук, на думку вченого, не може скласти міцного методологічного фундаменту для жодної з них і для правової науки, зокрема. Завдання орієнтації правової науки на гуманітарно-наукове знання в цілому, на думку Б.О. Кістяківського, здійсненне тільки за допомогою як аналітичної та критичної перевірки, так і тих, що об’єднують розрізнені наукові знання, що даються філософією взагалі і філософією культури, зокрема. Отже, для того, щоб наука про право була методологічно правильно побудованою, вона повинна бути зорієнтована на філософію культури і тільки за її допомогою – на всю суму гуманітарних наук, об’єднаних за допомогою філософії у цілісну систему наукового знання [81]².

Однак сама ідея побудувати наукове знання про право, виходячи з філософії, сама по собі не була новою. Історії правової науки подібні спроби були відомі до того, як Б.О. Кістяківський виступив з такою пропозицією, на що вказує і він сам. Одна із таких спроб представлена у працях Р. Штаммера. Вихідна передумова, прийнята ним для побудови пізнання

¹ [81] Там само. – С. 383.

² [81] Там само. – С. 384.

права з орієнтацією його на філософію, на думку Б.О. Кістяківського, мала, без сумніву, гносеолого-методологічну перевагу перед спробами обґрунтувати наукове знання про право якою-небудь спеціальною гуманітарно-науковою дисципліною. Однак, відкинувши методологічну правомірність самостійного обґрунтування окремих гуманітарних наук і звернувшись до філософії, Штаммлер упав у протилежну крайність: він об'єднав правову науку з філософією.

Іншим прикладом є побудова Г. Когена, для якого правова наука існує тільки як складова частина у пізнанні соціального цілого. Він орієнтує свою етику на юриспруденцію, маючи на увазі при цьому не загальну теорію права, а догматичну юриспруденцію. Хоча проект Когена орієнтації етики на юриспруденцію не був вдалим, сам факт цієї орієнтації, як вважає Кістяківський, дуже вагомий в історії правової науки, тому що тут уперше наукове знання, вироблене однією із дисциплін юриспруденції, став матеріалом побудови частини філософської системи, і тому цей проект назавжди збереже значення як момент у „звільненні” правової науки від філософії.

Зазначені проекти (філософські системи Штаммлера і Когена), на думку Кістяківського, не могли дати правильних вказівок щодо методологічної природи правової науки, і зокрема, щодо тих шляхів, по яких ця наука повинна рухатися, щоб досягти істинного пізнання свого предмета. Б.О. Кістяківський був переконаний, що не можна добути керівні методологічні принципи, необхідні для побудови правової науки, орієнтуючи цю науку на ті системи філософії, що зосереджують усю свою увагу на досліджуваному предметі і беруть наукове знання про право, а також про інші сфери культури, як уже надане для того, щоб із цього знання будувати або свою соціальну філософію, або свою філософію культури. „Для цієї мети, – пише вчений, – необхідно звернутися до тієї філософської системи, що спрямовує свій інтерес на наукове знання в процесі його творення. Такою є критична

філософія Канта у її справжньому і найбільш істотному значенні” [81]¹. Але принципи критичної філософії для їх застосування до запитів сучасного наукового знання взагалі, до потреб гуманітарних наук, зокрема, мали потребу у подальшій розробці. Це завдання найбільш плідно виконував неокантіанський рух в особі В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, Е. Ласка та ін., що звертали головну увагу не на побудову філософських систем з наукового знання, розглянуту як уже чинне і яке науково пізнало свій предмет, а на створення нового наукового знання шляхом аналізу набутих досягнень науки і розкриття тих методологічних принципів, що лежать в основі окремих наукових дисциплін.

Аналізуючи стан правової науки, Б.О. Кістяківський дійде висновку, що для її розвитку надзвичайно важливе значення мають напрямок, темп та інтенсивність філософського мислення. З урахуванням цих обставин вчений велику увагу приділяє відносинам між правовою наукою і філософією. З’ясування цих відносин він починає з розгляду кантівських поглядів на проблему. Виходячи з того, що кантівське визначення права було філософським визначенням, а не науковим, Б.О. Кістяківський вважає це початком залежності правової науки від філософії. Після Канта у зв’язку з розвитком філософії залежність правової науки від філософії поступово підсилювалася і завдяки цьому у перші десятиліття ХІХ ст. вона попадала у цілковите підпорядкування і залежність від філософії. Починаючи із цього часу суто наукові проблеми права розроблялися тільки під вглядом філософії права. Особливо яскравим і авторитетним прихильником цієї ідеї про цілковиту залежність правової науки від філософії є Гегель, для якого „юриспруденція є частиною філософії”. На думку Б.О. Кістяківського, у нього досліджується не право, а система соціальної філософії, в якій чинне місце посідає і право. Лише пов-

¹ [81] Там само. – С. 388.

ний занепад філософії у другій половині XIX ст. і значний розвиток позитивної юриспруденції, що збігся з ним, приводять до звільнення правової науки від філософії. Одночасно набуває розвитку позитивна філософія, яка ставить завдання філософії узагальнити результати окремих наук. Із цього починається переломний етап у розвитку правової науки, виробляється загальна теорія права.

Б.О. Кістяківський проводить розмежування між філософією і наукою. На його думку, філософія існує тільки у вигляді окремих систем. Справжня сутність її виражається у постійній і послідовній зміні різних систем. Це і є первинна формальна відмінність філософії від науки. Крім того, філософії властиві універсалізм і цілісність, що відсутні в науці, тоді як останній властиві стійкість і загальнозначуща переконливість, що відсутні у філософії. Доповнення цих положень до правової науки приводить Б.О. Кістяківського до висновку, що поки наука про право йшла по шляхах, визначених філософією, вона не мала переваг, що характеризують наукове знання. Отже, завдання полягає у забезпеченні її самостійності. Із погляду на те, що правова наука й у майбутньому змушена шукати підтримки у філософії, вчений зас-терігає від нової небезпеки, щоб знову не потрапити в залежне становище.

Інший висновок Б.О. Кістяківського стосується предмета правової науки – права. Він не вважає, як Кант, поняття права лише етичною і пізнавальною категорією. У ньому знаходить елементи трансцендентальної первинності. Нескладно помітити, що в тісному зв'язку з плюралістичними симпатіями Б.О. Кістяківського знаходяться часті вказівки на багатолікість права, на зв'язок його проявів з різними сферами соціального життя. Звідси випливає висновок: різноманіття права є фактом емпіричної дійсності, інакше кажучи, предмет науки про право має емпіричний характер [81]¹.

¹ [81] Там само. – С. 406.

У цьому визнанні емпіризму Б.О. Кістяківський, як слушно зауважував Ар. Фатеев, суперечить Канту, що впливає на його „шанобливо-теоретичне відношення” до нього [153]¹.

Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що основні положення концепції Б.О. Кістяківського з розглянутої проблеми такі:

1) різноманіття права є факт емпіричної дійсності, інакше кажучи, предмет науки про право має емпіричний характер;

2) основне завдання полягає у забезпеченні самостійності правової науки;

3) щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна орієнтуватися на філософію культури і тільки за її допомогою на всі гуманітарні науки, об'єднані за допомогою філософії в єдину систему наукового знання;

4) для розвитку правової науки надзвичайно важливе значення має напрямок, темп та інтенсивність філософського мислення, правова наука й у майбутньому змушена шукати опори у філософії.

2.3. Загальна теорія права в трактуванні Б.О. Кістяківського

Аналіз основних аспектів концепції загальної теорії права Б.О. Кістяківського вимагає виконання таких завдань: з'ясування поглядів ученого на завдання і методи загальної теорії права, співвідношення загальної теорії права з філософією права та догматичною юриспруденцією.

Насамперед, є цікавими погляди Б. Кістяківського на процес виникнення та розвитку загальної теорії права (або загального вчення про право).

¹ [153] Фатеев Ар. Русский методолог теории права. – Х., 1917. – С. 33.

Слідом за А. Меркелем, що висунув свій проект загальної теорії права у статті „Про відношення філософії права до позитивної юриспруденції та до її загальної частини”, Б.О. Кістяківський становлення загальної теорії права пов’язує, у першу чергу, із загальними частинами галузевих правових наук, а потім з філософією права й енциклопедією права. Цей підхід у першій своїй частині відрізняється від традиційного вирішення цього питання, що розглядає його винятково у зв’язку з філософією права й енциклопедією права. Згідно з традиційним підходом, філософія права й енциклопедія права вважаються підготовчими стадіями до утворення однієї узагальнюючої дисципліни – загальної теорії права [92, 146]¹.

Формування загальної теорії права Б.О. Кістяківський пояснює у такий спосіб: „зародилася загальна теорія права у вигляді загальної частини системи цивільного права. Коли й інші галузі правознавства, особливо такі галузі публічного права, як кримінальне та державне право, почали більш детально і систематично розробляти свої загальні частини, то, природно, виникла потреба в узгодженні вчень, що вироблялися в усіх цих „загальних частинах”. У той же час було звернено увагу на те, що зміст тих розділів філософії права, які становлять інтерес для юриста-догматика, а також зміст вступних частин енциклопедії права, власне кажучи, тотожні зі змістом цих загальних частин окремих галузей правознавства. З приводу цього і виник проект об’єднати ці загальні частини галузей правознавства в одну загальну теорію права...” [81]².

¹ Див., напр.: [92] Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. – СПб., 2003. – С. 44-50; [146] Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. – СПб., 2001. – С. 14-64.

² [81] Кистяковский Б.О. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 422-423.

З іншого боку, Б.О. Кістяківський виникнення загальної теорії пов'язує також із принципом єдності права як явища. Цей принцип, на думку вченого, виробився у першій половині XIX ст. у боротьбі за єдине наукове поняття права ціною звуження сфери права, що виразилося в запереченні природного права. Хоча завдання створити єдине наукове поняття права виявилось нерозв'язним, принцип єдності права як явища став загальновизнаним науковим надбанням. До сімдесятих років XIX ст. „питання про єдність права одержало і наукове вираження, тому що до цього часу висувалася вимога створити загальне вчення про право. І тепер, коли, з одного боку, не виключають з галузі науки про право проблем природного права, з іншого – готові, нарешті, визнати, що не можна створити єдиного наукового поняття права, тому що їх декілька, ми не можемо і не повинні відмовитися від прагнення мати загальну теорію права” [81]¹.

Але, на відміну від А. Меркеля, Б. Кістяківський не думав, що, перше, перетворення загальної теорії права на самостійну наукову правову дисципліну зробить зайвими загальні частини окремих галузевих правових дисциплін; по-друге, вона скасує і замінить філософію права. У концепції Б.О. Кістяківського загальна теорія права і філософія права – дві самостійні дисципліни правознавства, що мають „право на існування, як особливі в методологічному відношенні види дослідження і пізнання права” [81]². Відмежовуючи загальну теорію права від філософії права, Б.О. Кістяківський зазначає, що вона з двох причин не може замінити філософію права. Перша з них полягає в тому, що зміст загальної теорії права вужчий, ніж зміст філософії права. На жаль, при цьому вчений не вказує, у чому саме полягає ця вузькість. Другу їх відмінність вбачає він у площині методології. Однак і тут

¹ [81] Там само. – С. 427.

² [81] Там само. – С. 544.

Б.О. Кістяківський недостатньо конкретний. Йому не вдалося подати більш чіткі висновки щодо співвідношень методів цих сфер правового знання. Це пояснюється нерозробленістю кожного з них у методологічному плані. У зв'язку з цим сам Б.О. Кістяківський пише, що метод загальної теорії права як молодій науки „теоретично недостатньо з'ясований, а практично він звичайно визначається в силу того випадкового зв'язку, що виник між загальною теорією права і догматичною юриспруденцією” [81]¹. Отже, ця обставина приводить ученого до розгляду питань методології загальної теорії права. При цьому вчений наголошує на порівнянні загальної теорії права з догматикою права, а не філософією права, чого і логічно можна було б очікувати. На жаль, у концепції вченого нез'ясованою залишається методологічна особливість філософії права.

На думку Б.О. Кістяківського, методологічний характер загальної теорії права фактично визначився історичними обставинами, тобто тими умовами, за яких виникла і розвилася загальна теорія права. Так, у процесі становлення її був рекомендований метод позитивної юриспруденції, тому що розробкою її займалися в основному представники позитивного правознавства. Така методологічна орієнтація обґрунтовувалася безплідністю філософського методу, що ототожнюється зі спекулятивним методом. Б.О. Кістяківський доходить висновку, що метод загальної теорії права встановлювався не шляхом дослідження справжньої суті самої цієї галузі, а внаслідок падіння одного з філософських методів, у силу випадкового генетичного зв'язку загальної теорії права з окремими галузевими дисциплінами позитивного правознавства, а також завдяки успіхам останніх, які, будучи покликаними постійно служити і задовольняти практичні потреби правового життя, значно випередили розвиток усіх інших правових дисциплін, у тому

¹ [81] Там само. – С. 424.

числі і загальну теорію права: „Та оскільки догматична юриспруденція в силу практичних причин (тобто в силу постійно попиту на неї з боку правового життя) є найбільш розвиненою юридичною дисципліною, то методи, що вона застосовує для своїх наукових цілей, часто приймаються взагалі за методи наукового пізнання права” [81]¹.

Заперечуючи дуже поширений погляд, відповідно до якого метод загальної теорії права – це метод позитивної юриспруденції, вчений зазначає: „...метод позитивної юриспруденції є методом юридичної догматики; це метод формально-логічних узагальнень і класифікацій. Іншого методу в позитивній юриспруденції немає, і не потрібно жодного іншого методу, тому що її пізнавальні потреби цілком задовольняє метод формально-логічної обробки її явищ. Отже, коли рекомендують загальній теорії права позитивну юриспруденцію як зразок, якому вона повинна відповідати, то разом з тим і спонукають задовольнятися лише методом юридичної догматики” [81]².

Порівняння завдань і методів загальної теорії права із завданнями та методами догматичної юриспруденції дає Б.О. Кістяківському підстави критично розглянути останню. Як видно із вищесказаного, у ній вчений вбачає описову дисципліну формально-логічного характеру, що користується виключно логічними прийомами для своїх конструкцій. Вона виробляє цілком визначений вид наукового знання про правові явища, що відповідає тій меті, яку вона переслідує [81]³. А вона переслідує практичні, а не суто наукові цілі [81]⁴. Згідно з Б.О. Кістяківським, догматична юриспруденція – це єдина науково-правова дисципліна, що методологічно споріднена з ботанікою і зо-

¹ [81] Там само. – С. 422.

² [81] Там само. – С. 424-425.

³ [81] Там само. – С. 422.

⁴ [81] Там само. – С. 402.

ологією [81]¹.

Як уже зазначалося, на думку Б.О. Кістяківського, метод юридичної догматики – це метод формально-логічних узагальнень і класифікацій. За його словами, будь-яка класифікація ставить своїм завданням відобразити в логічному порядку подібність та відмінність тих явищ, що підлягають не пояснювальному, а описовому вивченню. Одна з істотних цілей класифікації – спрощення. Можливості методів класифікації зумовлені характером наукових проблем: вони не спрацьовують там, де доводиться мати справу не з описовим матеріалом, який необхідно привести в логічний порядок, і де необхідно пояснити явища. Отже, вони не застосовуються у всіх тих випадках, коли виникають питання щодо суті явищ.

Б.О. Кістяківський переконаний, що панівне становище, яке завоювала собі догматична юриспруденція серед юридичних дисциплін, а також засвоєння загальною теорією права юридично-догматичного методу негативно позначалося на науковій розробці загальної теорії права, вплинуло на постановку і розв'язання багатьох її проблем. На думку вченого, воно найбільш чітко проявилось на центральній проблематиці загальної теорії права – на питанні „що таке право”. Дослідники цього питання із застосуванням зазначеного методу не піддають правові явища справжньому вивченню, замість цього пропонують виводити загальне поняття права шляхом узагальнення, тобто формально-логічної обробки правових явищ і застосуванням методу класифікації. Цим вони прагнуть знайти такий ряд понять, в якому можна було б відвести місце і для поняття права, оскільки, як вважає Б.О. Кістяківський, у точному змісті ряду понять не можна встановити у даній галузі явищ, оскільки вони задовольняються пропозицією визначати відмітні ознаки права від моральності, побутових звичаїв та ін. А таке

¹ [81] Там само. – С. 421.

розв'язання основної проблеми загальної теорії права „не дає справжнього наукового знання про те, що таке право. Таке поняття має значення лише для формально-логічного поєднання більш-менш повно підбраного і так чи інакше згрупованого суто описового матеріалу, що відноситься до права” [81]¹.

Як типовий приклад вчений наводить досвід розробки поняття права Г.Ф. Шершеневича, що у своєму першому творі із загальної теорії права „Визначення поняття про право” одержує своє тлумачення поняття права не в результаті відповідного дослідження, а за допомогою застосування юридично-догматичного методу, шляхом суто логічного аналізу, формальних узагальнень і класифікаційних підрозділів. Хоча і він ставить собі за мету усвідомити сутність права або його істинну властивість, що завжди необхідне праву і залишається незмінним для будь-якої години і місця [166]². Однак Г.Ф. Шершеневич, який вважав, що право відноситься до реальних явищ, на думку Б.О. Кістяківського, не повинен був забути про те, що будь-якому реальному явищу та або інша властивість обов'язково притаманна і має відому безтимчасовість тільки у тому випадку, якщо воно зумовлено або причинно, або телеологічно. Отже, відповіддю на питання „що робить право правом?”, за твердженням Б.О. Кістяківського, є те, що праву завжди необхідно в силу причинної або в силу телеологічної залежності, отже, справді наукове знання можна одержати досліджуючи ці причинні або телеологічні відносини. Цей шлях, на думку вченого, прокладений С.А. Муромцевим, до якого зводяться кращі традиції російської наукової думки у галузі загальної теорії права.

¹ [81] Там само. – С. 425-426.

² [166] Шершеневич Г.Ф. Определение понятия о праве. – Казань, 1896. – С. 2-9.

Зазначаючи деякі позитивні моменти підходу до розв'язку обговорюваної проблеми в психологічній теорії права, Б.О. Кістяківський критикує її головного представника Л.І. Петражицького за те, що він не став в різку опозицію до представників догматичної юриспруденції, що не бачив непридатність для загальної теорії права методів, обов'язкових для догматичної юриспруденції, що не зауважив найголовніше – різницю в характері цих галузей: „догматична юриспруденція – наука описово-класифікаційна, а загальна теорія права – наука пояснювально-теоретична” [81]¹.

На основі аналізу поглядів Шершеневича і Петражицького, Кістяківський указує також на такий недолік у них, як необґрунтоване звуження або розширення галузі права. Так, у випадку Шершеневича сюди належать ті явища, що визнаються правовими з погляду цивільно-правової та кримінально-правової догматики, а виключається більшість явищ державного, міжнародного і церковного права. Навпаки, у випадку Петражицького термін „право” застосовується до всієї великої сфери правової психіки, до галузі права включаються такі явища, як „дитяче право”, „любовне право”, „розбійне право”, „галюцинаційне право” та ін. Тому Кістяківський дійде висновку, що проблеми загальної теорії права не можна розв'язувати за допомогою юридично-догматичного методу. Для їх розв'язку необхідно не класифікувати явища, а визначати найвищою мірою їх складну і різноманітну суть. Право, на його думку, неможливо визначити, вказавши ту або іншу його відмінність від моральності і побутових звичаїв. Для цього необхідно досліджувати соціальну, державно-організаційну, психічну і нормативно-ідеологічну його природу, а потім отримані наукові знання звести до формально-

¹ [81] Кистяковский Б.О. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 432.

логічних визначень. Однак ці визначення будуть указувати не на відмінність права від інших подібних до нього явищ і не місце його серед них, а істотні властивості самого права. Інакше кажучи, це будуть не описово-класифікаційні, а реально-пояснювальні визначення [81]¹.

На думку Б.О. Кістяківського, наука, що має своїм завданням відкриття суті права, тобто того, „що праву завжди і обов’язково властиве”, що робить право правом, є загальна теорія права. Саме загальна теорія права, за його словами, як „надзвичайно важливий вид наукового пізнання права”, що „спочатку була підлегла в методологічному відношенні догматичній юриспруденції, має у своєму розпорядженні власні, особливі прийоми і шляхи дослідження. За своїми методами вона є цілком самостійною й окремою юридичною наукою” [81]². Вирішення всіх питань, що лежать в основі юриспруденції, як думав вчений, повинні провадитися під впливом і контролем загальної теорії права.

Ми виявляємо у Б.О. Кістяківського спробу визначення співвідношення загальної теорії права з догматикою права не тільки за методологічною лінією, але й за предметною підставою. На його думку, практичний характер догматичної юриспруденції приводить до того, що вона відображає і виражає в собі діюче право і правопорядок [81]³. Отже, предмет догматики права складає тільки право, що діяло або діє де-небудь, і аж ніяк не право взагалі [81]⁴, яке є предметом загальної теорії права. При цьому постулат про обмеженість і закінченість кожної правової системи, стійкості правопо-

¹ [81] Там само. – С. 436-437.

² [81] Там само. – С. 544-545.

³ [81] Там само. – С. 402.

⁴ [81] Там само. – С. 673.

рядку залишається в силі для юристів-догматиків. „Вище благо для юриста-догматика, – пише Б.О. Кістяківський, – стійкість правопорядку, а ця стійкість вимагає, щоб на всі питання, що виникають, були вже готові, цілком одноманітні відповіді. Адже догматична юриспруденція існує для практичних, а не для суто наукових цілей. Тільки за її посередництва правове життя неухильно й одноманітно визначається і регулюється правовими нормами. Тому і постулати в догматичній юриспруденції зовсім інші, ніж в загальній теорії права. Догматична юриспруденція повинна розглядати будь-яке діюче право як замкнуту систему, вільну від прогалин, сталу, стійку і закінчену. Навпаки, загальна теорія права повинна враховувати те, що право є історичне явище, яке змінюється разом із суспільними відносинами, і що жодна система діючого права не може мати закінченість і не вільна від прогалин. Отже, догматична юриспруденція, як така, зберігає свої переваги навіть незважаючи на те, що при вирішенні загальних і суто теоретичних питань вона поступається першістю загальній теорії права” [81, а також 18, 101, 167]¹.

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 401-402.

До речі, в дореволюційній юридичній літературі догматика права вченими визначалася по-різному. Так, під догматикою права професор Санкт-Петербурзького університету Д.І. Мейєр розумів не тільки традиційну „суть самих законів, за якими виникають майнові явища в юридичному побуті”. Догматика права, на думку вченого, повинна також „пояснити відхилення законодавчих визначень від понять народних, указати причину таких відхилень” ([101] Мейєр Д.И. Русское гражданское право // Антология мировой правовой мысли: В 5 т. – Т. IV. Россия XI–XIX вв. / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М., 1999. – С. 554-555). Г.Ф. Шершеневич завдання догматики конкретизував так: 1) описове зав-

дання – „зібрати розсіяні норми права і розкрити істинну суть кожної з них, з’ясувати мету і зміст, іншими словами – розтлумачити норми”; 2) завдання узагальнення – винесення з метою економії праці норми, яка повторюється в ряді (наприклад, виявлення множинності прав внаслідок нездійснення їх протягом певного часу узагальнення і вивчається окремо у вигляді позовної давності); 3) завдання визначення юридичних понять – „виділяючи групу відносин, які отримали одне найменування, наприклад договірних, і спостерігаючи різноманітні способи їх виявлення, ми виділяємо ознаки, які властиві їм усім, і поєднуємо їх в одне”; 4) завдання створення наукової системи – упорядкування всього матеріалу відносно законодавства (кодексів, зводів, різних законів кожного народу), поєднання однорідних законів і виділення різних частин. Причому ця остання, на думку вченого, складає основне завдання догматики. (Див.: [167] Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – 11-е изд. – 1 т. – М., 1914).

Цікавими є погляди на співвідношення теорії права і догматики також М.А. Гредескула. Так, у „Лекціях із загальної теорії права” М.А. Гредескул писав: „З догматичної точки зору можна вивчати яку-небудь окрему галузь, наприклад, цивільне, кримінальне право та інші, але вивчити право догматично у загальній теорії неможливо, тому що тут мова йде про право взагалі, а не про право того чи іншого змісту. Із чого ж тоді буде складатися наше вчення у цій другій – догматичній – частині загального вчення про право? По-перше: це буде вчення про форми права. Тут розглядається питання про те, в яких формах право існує як чинне. Інакше – це вчення про джерела права. По-друге, тут ми повинні познайомитися якщо не з самою догмою права, то з її технікою. Ми повинні познайомитися з логічною структурою догматичного вчення, тобто з тим, за допомогою яких понять і якими логічними прийомами здійснюється догматична робота? Отже, це не буде догматичне вивчення права, а ознайомлення з характером і прийомами дог-

Водночас Б.О. Кістяківський указує на таку тенденцію, що була характерна для його часу, як перевага універсальних елементів над національними, що і приводить, на його думку, до того, що і юридично-догматична розробка права здобуває в більшій частині всеосяжний характер. Отже, деякі юристи-догматики ставлять своїм завданням створювати загальну догму права і на її основі розробляти діючу систему права, яка цікавить саме їх. Кістяківський думає, що ці різні стадії юридично-догматичної розробки створюють ілюзію щодо того, що нібито різні правові дисципліни відрізняються одна від одної лише ступенем їх узагальнення, що збільшується, що можна зробити ще один крок цим шляхом і в такий спосіб перейти від загальної догми права до загальної теорії права. Однак, як вважає Б.О. Кістяківський, різниця між догматичною юриспруденцією і загальною теорією права не в ступені і просторості вироблених ними узагальнень, а в принципово відмінних методах, застосовуваних кожною з них. З одного боку, матеріал, що складає предмет загальної теорії права, на противагу матеріалу догматичної юриспруденції принципово не обмежений, а з іншого – завданням загальної теорії права є не встановлення з метою класифікації родових і видових відмінностей різних правових інститутів, що дозволяють їх безпомилково розпізнавати, а наукове пізнання реальної суті права. Для пізнання реальної суті права недостатньо лише описових методів догматичної юриспруденції, необхідні ще й методи пояснювальні. Реальне явище можна науково пізнати, пояснивши його як причинною, так і телеологічною залежністю [81]¹.

матичного вивчення, тобто з його логікою і методологією. Загальна теорія була б недостатньою, якби право не висвітлювалося і з цього боку” ([18] Гредескул М.А. Лекції із загальної теорії права // Антологія української юридичної думки: В 6 т. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002. – С. 300).

¹ [81] Там само. – С. 673.

У концепції Б.О. Кістяківського, як це неважко помітити, яскраво простежується чітка методологічна протилежність загальної теорії права і догматичної юриспруденції. Водночас Б.О. Кістяківський не виключає їх взаємозв'язку. На його думку, незважаючи на те, що догматична юриспруденція відрізняється створенням повноти розробки своїх понять, їх точністю і стійкістю, вона залежить від загальної теорії права, керується її положеннями. Однак „не треба випускати з уваги, що догматична юриспруденція тільки тоді змушена звертатися до загальної теорії права, коли під впливом змін, які назрівають у правовому житті самого суспільства, виникає сумнів у теоретичній вірогідності її понять, у правильності та досконалості її формул і справедливості її рішень. До того ж і тут догматик не може чекати, поки буде зроблена необхідна теоретична праця і буде встановлене наукове, цілком достовірне рішення. Для нього є важливішим, щоб була визначена відповідь, ніж щоб ця відповідь була правильною із загальнонаукової точки зору” [81]¹.

Аналіз основних моментів у поглядах Б.О. Кістяківського на загальну теорію права дозволяє зазначити такі недоліки його концепції.

По-перше, суперечливі думки Б.О. Кістяківського про співвідношення методу і предмета науки. Так, з одного боку, він визнає первинність методу по відношенню до предмета; методу надає особливого значення при класифікації наук: „різні юридичні науки можна розділити на розряди за їх методологічною природою, і потім ці розряди, об'єднані загальними методами, визнати за окремі і внутрішньо єдині науки” [81]². З іншого боку, він говорить про загальну теорію права як про самостійну науку, метод якої досить не з'ясований. Звідси правомірний висновок про первинність предмета

¹ [81] Там само. – С. 401.

² [81] Там само. – С. 543-544.

по відношенню до методу.

По-друге, недостатньо з'ясованим залишається співвідношення загальної теорії права і філософії права. Більше того, межі між ними стираються в контексті висловлювань ученого про те, що результатом синтетичного пізнання права в межах загальної теорії права „повинно бути не визначення якогось нового поняття права, а розкриття і збагнення змісту права. Тут наука про право стикається з філософією права” [81]¹.

По-третє, не можна погодитися зі строгою протилежністю загальної теорії права і догматичної юриспруденції, як це робить Б. Кістяківський, особливо з його характеристикою догматичної юриспруденції. Слідом за критиком вченого Ар. Фатєєвим, ми не згодні з думкою про те, що догматик-юрист, крім фанатиків цього методу, в своїй праці займається лише суто логічними операціями, що і суперечить, насамперед, положенню самого Б.О. Кістяківського про хронічну невідповідність правових норм із фактичним застосуванням при детермінації ними життя. При цьому юрист-догматик не може обмежитися лише суто логічними операціями, він повинен також займатися критикою реального змісту юридичних понять. Крім того, якщо завданням плюралістичного підходу вважається Б.О. Кістяківським з'ясування різних сторін явища, з'ясування суті права за допомогою чотиризначного методу, встановлюваного вченим, то це завдання досягається також і за допомогою встановлення нормативного поняття права. Інакше кажучи, вчення права, як сукупність норм права, що по суті близькі догматиці [153]².

На завершення варто зазначити, що, незважаючи на зазначені недолі-

¹ [81] Там само. – С. 683.

² [153] Фатеев Ар. Русский методолог теории права. – Х., 1917. – С. 39-40.

ки, багато положень концепції загальної теорії права Б.О. Кістяківського зберігають свою наукову цінність і донині.

2.4. Синтетична концепція пізнання права Б.О. Кістяківського: основні постулати і місце в інтегральній теорії права

Одним із важливих результатів методологічних пошуків Б.О. Кістяківського є розробка ним плюралістичної (синтетичної) концепції права. Уперше ця концепція викладена у його праці „Реальність об’єктивного права” [78, 81]¹, опублікованої в 1910 р. Як слушно помітив Ар. Фатєєв, плюралізм є також надзвичайно характерний для всього твору „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”. „Це – ніби золотий міст між формалізмом Канта й емпіризмом автора” [153]², – уточнює Ар. Фатєєв.

Докладний аналіз головних підходів до права, так чи інакше зорієнтованих на розв’язання проблеми реальності права (психологічна і нормативна теорії права), і розкриті недоліки понять права, запропонованих цими теоріями, дозволили Б. Кістяківському засумніватися у науковій цінності цих понять. Отже, він у підсумку задумується над питаннями: чи значить це, що варто їх зовсім відкинути як такі, що не відповідають науковим вимогам? Чи необхідно зовсім відмовитися від психологічного і нормативного понять права і підтримати його соціологічне або державно-організаційне

¹ [78] Кистяковский Б.А. Реальность объективного права // Логос. – М., 1910. – Кн. 2. – С. 193-239. А також див.: [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 257-337.

² [153] Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 34.

поняття? Однак це, на думку вченого, було б повторенням старих помилок, тому що і соціологічне, і державно-організаційне поняття права так само обмежені, як і психологічне та нормативне його поняття.

На думку Б.О. Кістяківського, правильне наукове вирішення поставлених питань повинно виходити з положення сучасної логіки про те, що будь-яке чітко науково побудоване поняття по необхідності обмежене, у нього може бути вкладено тільки те, що є в родовій ознаці й у видовій його відмінності. „Тому, якщо ми візьмемо для визначення поняття права родову ознаку зі сфери правової психіки, то, залишаючись логічно послідовними, ми і будемо мати справу тільки з психічними правовими переживаннями. Так само точно, якщо ми візьмемо родову ознаку з правових явищ, оскільки вони втілилися в соціальних відносинах, то ми і будемо мати справу з правом, як соціальним явищем. Далі, якщо ми візьмемо родову ознаку права з галузі суто правових установ, то ми і будемо мати справу з державно-організаційними правовими явищами. Взагалі аналогічний результат ми одержимо із будь-яким поняттям права, логічно правильно утвореним, тобто точно відмежованою своєю родовою ознакою і видовою відмінністю” [81]¹. Отже, жодне з понять, запропонованих основними концепціями права, не може претендувати на безроздільне панування у правовій науці, і кожного разу, коли робляться спроби затвердити таке панування того чи іншого поняття, виявляються його слабкі сторони і саме це поняття піддається перекрученню.

Б.О. Кістяківський звертає увагу на те, що вчення про утворення понять, що розвивається новітньою логікою, засновано на даних, які доставляються сучасним природознавством, яке не знає всеосяжних і єдиних по-

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 318-319.

нять для складних конкретних явищ і оперує із множинністю понять для кожного окремого явища (наприклад, немає одного природничо-наукового поняття води, тому що кожна природнича наука виробляє своє поняття води відповідно до тієї спеціальної сфери явищ, яку вона досліджує). Б.О. Кістяківський виходить із того, що гуманітарні науки, і в тому числі наука про право, досягають тепер того ж стану, в якому знаходяться природничі науки. „Зокрема, розвиток науки про право привів до переконання, що право входить у різні сфери людського життя і діяльності, що можуть скласти предмет різних галузей гуманітарних наук. Усі різні прояви права або всі сторони його багатогранної і різноманітної суті підлягають цілком самостійній розробці і вивченню. В результаті вивчення кожного з різних проявів права ми будемо, звичайно, кожного разу одержувати сукупність відомих зведень, які свідчать про те, що являє собою право із цього боку його існування. Ці зведення ми і можемо відповідно до правил формальної логіки зводити до визначення, тобто утворювати з них поняття. Адже поняття лише виражає в концентрованому вигляді те, що ми знаємо про предмет. Іншої функції воно не має і не здатне виконувати. Тому науково правомірними є не одне, а кілька понять права” [81]¹. До того ж, варто врахувати, що гуманітарним наукам доводиться досліджувати явища, які не володіють аналогічним відмежуванням; звичайно, буває дуже складно сказати, що таке право, господарство, література, наука, поезія, мистецтво та ін., тобто хоча б лише зовнішній спосіб відмежувати одне явище від іншого. Тому в гуманітарних науках точні визначення відіграють більш значну роль, ніж у природничих.

Б.О. Кістяківський намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. Здійснивши величезну

¹ [81] Там само. – С. 318.

дослідницьку роботу, він дійшов висновку, що право в основному вивчається у чотирьох напрямках і, отже, можуть бути виділені відповідні поняття права. Таких понять теоретичного характеру, відповідно до концепції Б.О. Кістяківського, чотири:

- 1) державно-організаційне (або державно-наказове);
- 2) соціологічне;
- 3) психологічне;
- 4) нормативне [81]¹.

Б.О. Кістяківський дає докладний аналіз усіх зазначених понять права, вказуючи на їх переваги і недоліки.

На перше місце Б.О. Кістяківський ставить державно-організаційне (або державно-наказове) поняття права, відповідно до якого право це те, що держава наказує вважати правом. Таке поняття права використовується більшістю юристів-позитивістів. Переваги цього поняття права полягають у тому, що воно характеризує державно-організаційний елемент у праві, а недоліком є його обмеженість. Будучи послідовним, з погляду цього поняття права, з його сфери необхідно виключити значну частину звичаєвого права, велику частину державного і міжнародного права [81]². Проти цієї теорії заперечують також з таких причин: по-перше, право виникає раніше від держави і може існувати без неї; по-друге, при добровільному здійсненні правових норм, що є найбільш поширеною і нормальною формою дотримання права, можливість втручання держави у випадку порушення розпоряджень права у більшості випадків не відіграє ніякої ролі. Тобто здійснення норм права не є прямим наслідком регулюючої і наглядової діяльності державної влади; по-третє, процес правотворчості, незважаючи на величезний зростан-

¹ [81] Там само. – С. 321-324.

² [81] Там само. – С. 321-324.

ня і поширення законодавчої діяльності сучасних держав, відбувається не в законодавчих установах, де право лише формулюється, а всередині суспільства, де воно зароджується і дозріває; по-четверте, організація і діяльність самої держави засновані на правових нормах, установлених у конституціях цих держав [81]¹.

На друге місце Б.О. Кістяківським поставлене соціологічне поняття права. На його думку, при вивченні права із соціально-наукової точки зору головна увага звертається на право, що реалізується в житті. „Для того, щоб воно стало об’єктом самостійного наукового дослідження, необхідно позбутися традиційних забобон, нібито право, що здійснюється в житті, є лише відображенням або простим наслідком того права, що виражене в законах. Навпаки, воно повинно вивчатися саме по собі у всіх своїх оригінальних і самобутніх рисах. Особливий інтерес при цьому представляє його залежність від національних, побутових, економічних та інших соціальних відносин. У взаємодії із цими відносинами воно виробляється, модифікується і розвивається. Тому коротке визначення права з цієї точки зору – це сукупність правових відносин, що здійснюються в житті, в яких виробляються і кристалізуються правові норми” [81]². Соціологічне поняття права, згідно з Б.О. Кістяківським, є ширшим, ніж державно-наказове, оскільки воно охоплює і звичаєве, і державне, і міжнародне право. Однак воно є і набагато вужчим за державно-наказове поняття права, тому що зовсім нездатне включити у своє визначення і той потрібний і свідомо-доцільний елемент правового життя, що особливо дорогий для будь-якого юриста. Внаслідок цього до соціологічного поняття права звертаються всі ті, хто бажає „відтінити” недолі-

¹ [81] Там само. – С. 375.

² [81] Там само. – С. 322.

ки правового порядку; ним користуються для того, щоб знецінити значення права як активного і творчого елемента.

Третє поняття права – психологічне, яке Л.І. Петражицьким визначається як сукупність тих психічних переживань боргу або обов'язку, що мають імперативно-атрибутивний характер. Відповідно до цього Петражицький отримав таке широке поняття, що об'єктом його виявилось не саме право, а правова психіка. Водночас виявляється обмеженість цього поняття, його нездатність охопити істинну сутність об'єктивного права, тому що останнє не вміщається у сфері щиросердних переживань. З приводу цього Б.О. Кістяківський зазначає необхідність додаткового дослідження психічної природи права, соціально-психічного характеру правових явищ, оскільки лише у цьому випадку можна одержати цілком правильне визначення психологічного поняття права, що, приймаючи за вихідну точку психічні риси права, буде пояснювати ними і соціальний характер права, і об'єктивне право у їх справжній сутності. Водночас це поняття, маючи суто теоретичне значення, буде служити й інтересам практики. Однак, на противагу цьому, на думку Б.О. Кістяківського, психологічне поняття права у формулюванні Л.І. Петражицького, для юриста є мало придатним. Якщо з ним погодитися, то необхідно відкинути всю наукову юридичну літературу як позбавлену істинної пізнавальної цінності. Беручи до уваги недостатню розробленість вчення про право як психічне явища, Б.О. Кістяківський пропонує таке попереднє визначення психічного поняття права, відповідно до якого „право є сукупність тих імперативно-атрибутивних істинних переживань, які шляхом психічної взаємодії членів даної суспільної групи здобувають загальне значення й об'єктивуються у правових нормах” [81]¹.

¹ [81] Там само. – С. 323-324.

Четверте місце займає нормативне поняття права, відповідно до якого „право є сукупність норм, що містять у собі ідеї про належність, які визначають зовнішні відносини людей між собою. При перевазі ідеологічного характеру цього поняття деякі дослідники припускають, що це поняття зовсім не містить у собі визначення реальності права. Це припущення є невірним, тож, безсумнівно, цілком визначити реальність права це поняття нездатне. Проте воно володіє великою пізнавальною цінністю, тому що виділяє такий елемент в праві, який не визначається жодним з попередніх понять права” [81]¹.

Отже, чотири зазначені підходи до права відповідають чотирьом концепціям і поняттям права: 1) аналітичний підхід, характерний для догматичної юриспруденції та відповідної позитивістської концепції права; 2) соціологічний підхід, що відповідає поняттю права як форми соціальних відносин; 3) психологічний підхід, що відповідає психологічному поняттю права; 4) нормативний підхід, що відповідає аксіологічному поняттю права [98]².

Крім зазначених суто теоретичних понять права, Б.О. Кістяківський з'ясовує існування технічних (або практичних) понять права. Але право, на думку Б.О. Кістяківського, і в даному випадку не можна визначити одним поняттям. Для цього необхідні, принаймні, два технічних поняття права: одне – юридично-догматичне, інше – юридично-політичне. Згідно з першим, право – це сукупність правил, що вказують, як знаходити у діючих правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу. З іншого погляду, право – це сукупність правил, що до-

¹ [81] Там само. – С. 324.

² [98] Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 130-131.

помагають знаходити і встановлювати норми для задоволення потреб, які виникають, або здійснення нових уявлень про право і неправу [81]¹.

Однак, як стверджує Б.О. Кістяківський, усі ці поняття, як теоретичні, так і технічні, не зводяться один до одного. Така можливість, на його думку, існувала лише в тому випадку, якби між ними існувало відношення логічної підпорядкованості, тобто якби одне з них було родовим поняттям, а інше – видовим, чого, як відомо, не існує. А це дозволяє вченому говорити про множинність понять права. Та він глибоко переконаний, що поряд із множинністю наукових понять права, право як явище є єдиним. Водночас він визнає неможливість створення єдиного наукового поняття права, тому що таких понять декілька. Для вивчення нескінченної розмаїтості правових явищ їх необхідно систематизувати, а систематизувати їх можна на підставі тих самих існуючих наукових понять права. Тому часто вирішення цього питання полягало в тому, щоб надати визначення й аналіз різних наукових понять права у їх суто механічному поєднанні. Оскільки теорія множинності наукових понять права поки ще не користується відкритим визнанням, то її використовують у прихованому і замаскованому вигляді. Звичайно, той або інший вчений дає визначення тільки того поняття права, яким він науково зацікавлений і яке йому здається в силу цього єдино правильним. Але поряд із цим нібито єдиним науково-правомірним визначенням права завжди ставляться і вирішуються питання про відношення між правом і державою, правом і господарством, правом і суспільними формами, правом і мораллю, правом і мистецтвом, правом і етикою, правом і релігією та ін. Завдання, згідно з Б.О. Кістяківським, полягає в тому, щоб перейти від цього прихованого оперування з різними поняттями права до їх відкритого визнання.

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 324-325.

Але, як вважає Б.О. Кістяківський, не можна задовольнятися також перерахуванням різних наукових понять права. „Не підлягає сумніву, що повинні існувати і такі синтетичні форми, які поєднували б ці поняття у новий вид пізнавальних єдностей. Шляхом аналізу наукової юридичної літератури можна довести, що такі синтетичні форми справді існують” [81]¹. Але Б.О. Кістяківський, відкладаючи до іншого разу розгляд цього питання, обмежується „постановкою завдань знайти такі логічні форми, які поєднували б різні наукові поняття явищ, що лежать в основі культурних благ” [81]².

На глибоке переконання Б.О. Кістяківського, як би не створювати окремі поняття права, кожне з них має тільки тоді наукове значення і цінність, коли воно пов’язане з реальністю права і визначає її більш-менш усебічно. На його думку, труднощі полягають у тому, щоб, формулюючи визначення того або іншого поняття права, однаково охопити і суб’єктивну, і об’єктивну сторони права. Однак ці труднощі, на думку Б.О. Кістяківського, зовсім не є чимось нездоланим; навпаки, їх можна усунути, якщо поставитися цілком критично до вихідного моменту і до шляху дослідження, результати якого і повинні бути зведені до визначення того або іншого поняття права.

На думку Б.О. Кістяківського, таких основних вихідних пунктів при дослідженні права два: право як сукупність правових норм і право як сукупність правових відносин. При дослідженні права кожен дослідник приймає первинну основу свого дослідження або одну, або іншу із цієї сукупності. До того ж він уже спочатку так чи інакше схильний вбачати у праві або щось, наприклад, державно-наказове, або соціальне, або психічне, або нормативне. Але, дослідники зовсім не вільні в комбінуванні цих елементів своєї

¹ [81] Там само. – С. 328.

² [81] Там само.

вихідної позиції при дослідженні права. Вони не можуть довільно поєднувати деякі з них і змушені пов'язувати їх у певних комбінаціях. Адже хто звертає головну увагу на право як на державно-наказове явище, той повинен брати до уваги насамперед сукупність норм. Хто ж зацікавлюється соціальною стороною права, той звертає свій погляд, насамперед, на правові відносини. Тільки при психологічному і нормативному вивченні права напрямок інтересу на ту або на іншу сукупність явищ не в такому ступені зумовлено тими або іншими теоретичними передумовами. Однак і тут у психологів проявляється відома схильність у першу чергу піддавати розглядові правовідносини, а в нормативістів, звичайно, ще сильніше прагнення виходити з аналізу правових норм.

Після того, як та або інша вихідна позиція дослідника уже визначена, дослідження знову може бути спрямоване по різних шляхах. На думку Б.О. Кістяківського, тут можливі такі два шляхи дослідження.

Один із них полягає в тому, що дослідник визнає реальними у праві тільки ті явища, розгляд яких він зробив вихідним моментом свого дослідження: або сукупність норм, або сукупність правовідносин. „Дослідники, що йдуть цим шляхом при виробленні поняття права, визнають істотним і справді реальним у праві тільки те, чим кожен даний дослідник цікавиться, і складають з відповідних елементів те або інше поняття права. Потім вони вже логічно дедукують з утвореного ними поняття ті сторони права, що вони не взяли до уваги при складанні цього поняття. Зрозуміло, що при цьому вони беруть, тільки їх зовнішню сторону, що міститься у тому або іншому понятті. Оскільки вони уже наперед абстрагувалися від усіх фактичних або реальних елементів цих сторін права. Тому вони в силу формально-логічної послідовності і повинні заперечувати істотний характер і реальне значення

цих елементів для права” [81]¹. Такий шлях дослідження, на думку Б.О. Кістяківського, є неправильним. Типовим у цьому відношенні він визнає побудову Л.І. Петражицького.

Інший шлях дослідження, що пропонується Б.О. Кістяківським, полягає в тому, що дослідник приймає усе надане в праві як явище і факт за відомою реальністю і не прагне відволікатися від неї. Тому за вихідний пункт свого дослідження він повинен однаково прийняти і сукупність норм, і сукупність правовідносин. Водночас дослідник визнає, що ці явища при їх складності і різнобічності не можуть бути охоплені науковим дослідженням відразу. Тому дослідник вирішує вчинити так, як роблять натуралісти: він заявляє, що буде досліджувати право, користуючись методами розчленування й ізолювання. Цим шляхом природно повинно вийти чотири види (державно-наказове, соціологічне, психологічне, нормативне) суто теоретичного дослідження права. Усі ці різні дослідження (хоча кожне з них має на увазі лише якусь одну сторону правових явищ), мають однакову цінність у процесі наукового пізнання права в цілому. Однак науковець, що здійснює дослідження у будь-якому із цих напрямків, повинен підходити до всіх інших сторін і елементів права з іншими методологічними прийомами, ніж дослідники, що йдуть по першому із зазначених шляхів дослідження. Якщо у цьому випадку дослідники спочатку абстрагуються від усіх інших сторін права, крім тієї, що їх цікавить, а потім ніби дедукують їх із виробленого ними поняття права, то в дослідженнях із другого шляху, навпаки, поряд із вивченням права з якої-небудь однієї сторони, всі інші сторони повинні бути пояснені, оскільки вони є пов’язаними, а деколи й зумовленими стороною, що складає основну тему дослідження. Інакше кажучи, при формулюванні результатів кожного із цих досліджень у тому або іншому понятті права по-

¹ [81] Там само. – С. 330-331.

винен бути врахований цей зв'язок основної сторони права, що служить головним предметом цього дослідження, зі всіма іншими його сторонами. Безумовно, при цьому цілком усі інші сторони права не можуть бути пояснені якоюсь однією його стороною, тому що вони відносяться до різних сфер явища. Зрозуміло, що, наприклад, психологічне дослідження права, навіть якщо воно соціально-психологічне, не може дати повного наукового знання про соціальну природу права. Якби це було можливо, то не треба було б здійснювати всіх зазначених видів дослідження права, спрямованих на вивчення різних його сторін. Тоді досить було б якогось одного з них. Отже, Б.О. Кістяківський дійде висновку, що саме цей останній шлях дослідження права і є правильним науковим шляхом. „Тільки він може дати і наукове знання всіх сторін права, тобто всіх його проявів у різних сферах даного нам світу, і разом з тим привести до побудови цілісного знання про право, що охоплювало б усі його сторони у їх єдності” [81]¹.

З усього сказаного Б.О. Кістяківський робить такий загальний висновок: „Кожне визначення поняття права, незалежно від того, яка сторона права береться за основу, повинно однаково мати на увазі і сукупність норм, і сукупність правовідносин, тобто й об'єктивне, і суб'єктивне право. Тільки якщо воно, так чи інакше, включає у своє визначення і те, й інше, воно справді охоплює реальність права” [81]².

Для визначення внеску Б.О. Кістяківського у розробку синтетичного (у сучасній термінології – інтегрального) підходу до права необхідно розглянути його концепції в контексті становлення даного підходу на початку ХХ ст. Справа в тому, що дослідники цього питання найчастіше випускають із поля зору досвід Б.О. Кістяківського. Наприклад, В.Г. Графський свій вик-

¹ [81] Там само. – С. 332-333.

² [81] Там само. – С. 333.

лад цієї традиції починає із синтетичної теорії права і держави А.С. Яценка [17]¹.

Насправді стаття і монографія А.С. Яценка, в яких була викладена його синтетична теорія, з'явилися у 1912 р. [171, 172]², тобто як мінімум, на два роки пізніше після опублікування роботи Б.О. Кістяківського „Реальність об'єктивного права”. Більше того, концепції цих двох учених відрізнялися й у змістовому плані. Своє безпосереднє завдання А.С. Яценко вбачав у тому, щоб схилити своїх колег до такого розуміння природи права, яке охопило б усі існуючі теорії „у їх однобічній правильності”. При обґрунтуванні можливості синтетичного підходу до права А.С. Яценко виходить із синтетичної філософії Вл. Соловйова, точніше із його положення про „синтетичну ідею рівноваги”. Синтетична ідея рівноваги приводить, на думку А.С. Яценка, до визнання відносної справедливості ворогуючих теорій права. У монографії „Теорія федералізму: досвід синтетичної теорії права і держави” А.С. Яценко слідом за Вл. Соловйовим визнає помилковим дуалізм природного і позитивного права. Природне право є всього лише логічна, раціональна сутність права, історично реалізованого в залежності від сукупності історичних умов і насамперед від моральної свідомості суспільства. У цьому розумінні природне право також є позитивним (а не вигаданим) правом. Немає двох прав, позитивного і природного, а є одне право, як є одна моральність, в якій природна моральність не протиставляється позитивній

¹ [17] Графский В.Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49-64.

² Яценко А.С. 1) [171] Синтетическая теория права в юридических науках // Журнал Министерства юстиции. – 1912, Январь; 2) [172] Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912.

[173]¹.

Серед учених, указаних В. Графським, що вивчали синтетичну юриспруденцію, немає також І. Ільїна. Тоді як сам О.Кістяківський звертає увагу на відповідну методологічну побудову І. Ільїна, яка уперше була викладена в його праці „Поняття права і сили. Досвід методологічного дослідження” [36]², видана у тому ж році, що й „Реальність об’єктивного права” Б.О. Кістяківського, тобто у 1910 р.

У своїй методологічній побудові І. Ільїн виходив із положення про те, що немає єдиного універсального і виняткового способу вивчення права і способів наукового пізнання права. І. Ільїн виділяв психологічний, соціологічний, політико-телеологічний та історичний способи розгляду права.

Методологічна побудова І. Ільїна, що повинна пояснити, що таке право і як необхідно уявляти його реальність, здається Б. Кістяківському науково неправильною. І. Ільїн множинність понять права прагне примирити зі своєю головною методологічною побудовою; але це йому погано вдається, тому що його побудова заснована на визнанні єдино правомірного нормативного поняття права. Завдяки ж конструюванню крайньої протилежності між поняттям сили і права, причому на боці першої виявляється вся реальність, на стороні ж іншого – повна відсутність її, методологічні погляди Ільїна, скоріше, наближаються до дуалістичних, ніж до плюралістичних систем.

З погляду дійсно наукового пізнання права зовсім неприпустимим є, на думку Б. Кістяківського, той „відрив” нормативного і логічного розгляду

¹ [173] Яценко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – СПб., 1999. – С. 122-123.

² [36] Ильин И. Понятия права и силы. Опыт методологического исследования // Вопросы философии и психологии. – Кн. 101. – М., 1910. – С. 1-38.

права від реального його розгляду, що пропонує І. Ільїн, позбавляючи при цьому нормативний розгляд права будь-якого відношення до реальності. При такому відриві поняття права (хоча б це було лише одне з його понять, але основне і керівне) від реальності права надзвичайно легко і цілком природно схилитися до схоластичного платонізму. Б. Кістяківський стверджує: „Не підлягає сумніву, що „методологічний плюралізм”, „виділення різних сторін” або „відокремлення різних рядів” є правильні принципи наукового дослідження. Але ці принципи застосовувати необхідно вміло. Якщо методологічні ряди неправильно виділені, а тим більше якщо вони після свого виділення перетворюються на якісь суто логічні категорії, то помилкові побудови, що нагадують схоластичні конструкції, неминучі. І. Ільїн орієнтує свої методологічні прийоми на дані з історії філософії і сучасної науки про право. Разом із тим слід пам’ятати, що методологічний плюралізм є в основному пристосування до гуманітарних наук тих методів, що знайшли своє відображення у природознавстві, а тому його необхідно орієнтувати на дані, що черпаються з природничих наук” [81]¹.

На думку Б.О. Кістяківського, виділення різних сторін, встановлення різних рядів, вироблених як логічні операції в різних гуманітарних науках, відповідають тому реальному розмежуванню, яке використовують натуралісти щодо досліджуваних ними явищ у своїх лабораторіях й анатомічних кабінетах. Однак, і в галузі природознавства не будь-яке розмежування дає наукове знання. Тому необхідно знаходити правильні прийоми розмежування з метою наукового дослідження явища. Так, якщо хто-небудь, бажаючи розкласти воду, спершу стане кип’ятити її й одержить пару, а потім почне заморожувати й одержить лід, прийме пару і лід за частини води і вирішить, що

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 310-311.

вода складається з пароподібного і твердого тіл, що при з'єднанні утворюють рідину. Хоча всі його висновки будуть підтверджуватися досвідом (від дії пари на лід, а льоду – на пару вони будуть перетворюватися на воду), він буде помилятися, тому що прийме різні стани води за її складові частини. Так само неправильне встановлення рядів Б.О. Кістяківський виявляє в побудові Ільїна, який встановлені ним ряди поєднує в одному загальному „реальному ряді”, незважаючи на їх абсолютну відмінність, тому що перші два з них (психологічний і соціологічний) мають на увазі причинну зумовленість явищ, третій (політично-телеологічний) – їх телеологічну залежність, а четвертий (історичний) – досить складні генетичні процеси утворення явищ. Свій „реальний ряд” він концентрує або, вірніше, гіпостазує у понятті сили. У в'язку з тим, що цей ряд у цілому – не причинний і не телеологічний, авторові доводиться надати йому метафізичне значення; він особливо наполягає на його „онтологічності”. Навпаки, нормативний і логічний розгляд права має на увазі поняття права, далеке від будь-якої реальності; про відношення його до метафізичних категорій, крім його неонтологічності, автор нічого не говорить. Але воно може бути „введено” в реальний ряд і „рухатися” в ньому. В чому полягає цей останній процес, автор не пояснює. Вся ця загадковість методологічних рядів, сконструйованих І. Ільїним, відбувається, на думку Б.О. Кістяківського, „від того, що він, установлюючи свої ряди, неправильно їх розмежував. Він відокремив право від різних форм його здійснення, сконцентрував у понятті „сила”. Але це значить – відокремити право від різних його станів, тобто створити неправильне поняття права. Право не можна відокремлювати методологічно від його здійснення, тому що будь-яке право саме тому, що воно є право, є завжди діючим або правом, що здійснюється. ... Навпаки, не чинне і не таке, що здійснюється право не є правом, а, в кращому випадку, лише уявленням про право, або, іншими сло-

вами, є поняттям права у його виключно теоретичному і пізнавальному значенні” [81]¹.

Основна методологічна помилка І. Ільїна, на думку Б. Кістяківського, полягає в структурі того ряду правопізнання, який він називає юридичним, хоча і лише в умовному формально-методологічному змісті. Він робить помилку, змішуючи нормативний розгляд права як реальну сутність права, із суто логічним, виробленим при систематичній обробці права, і вважаючи їх видами того самого роду правопізнання, хоча насправді логічне вивчення права складає лише одну сторону нормативного його вивчення. У цих логічних операціях доводиться мати справу і з недіючими нормами, тому в них право може бути і позбавленим предиката буття. Навпаки, нормативне поняття права узагальнює відому сторону діючого права, і тому його не можна відволікати від реальності права.

Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що плюралістична (синтетична) концепція Б.О. Кістяківського є одним із перших проєктів у світовій правовій думці і першим в українській правовій науці. Правий Ар. Фатєєв, коли зазначає, що „антимоністичний напрямок вже мав місце в нашій науці, тільки він не знаходив такого методологічного вираження”, яке виявляється у Б.О. Кістяківського [153]². Правда, є відсутньою у нього і повнота розробки цієї концепції, яка не вимагала б додаткових роз’яснень для питань, які виникають. І, думається, для того періоду це було природно.

¹ [81] Там само. – С. 313.

² [153] Фатєєв Ар. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 34.

2.5. Б.О. Кістяківський про сутність соціально-наукового вивчення права

Цікавими є погляди Б.О. Кістяківського на питання про сутність соціально-наукового вивчення права і значення такого вивчення для теоретичної та практичної юриспруденції.

Як відомо, в російському правознавстві необхідність соціально-наукового вивчення права була усвідомлена у 1870-х рр. Із цього приводу Б.О. Кістяківський пише, що „російський науковий світ може пишатися тим, що саме в російській науково-юридичній літературі раніше за інших було висунуто вимогу вивчати право як соціальне явище. У другій половині сімдесятих років С. Муромцев надзвичайно послідовно розробив чітку соціально-наукову теорію права” [81]¹. Однак у російському правознавстві згодом не одержали свого подальшого розвитку ідеї С. Муромцева, тоді як у західноєвропейському (німецькому і французькому) правознавстві в соціологічному науковому напрямку було зроблено значний крок уперед. Водночас сутність соціально-наукового вивчення права не була належно з’ясована, що і привело Б.О. Кістяківського до розгляду цього питання.

Пристаюючи до детального аналізу проблематики, Б.О. Кістяківський зазначає, що необхідність соціально-наукового вивчення права була усвідомлена у зв’язку з появою соціології як особливої науки, що вивчає закони розвитку суспільства. Згідно з цими поглядами, було висунуто вимогу соціологічного вивчення права як самостійної галузі юридичної науки, головним завданням якої було відкриття загальних причин походження і розвитку права. В літературі того часу соціологічне вивчення права протис-

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 338.

тавлялося догматичному його вивченню, метою якого вважався описання фактів права. У зв'язку з наведеними положеннями вчений ставить такі взаємозалежні питання, що мають, на його погляд, важливе значення як для юриста-теоретика, так і для юриста-практика: чи вичерпується вивченням законів розвитку права соціально-наукове вивчення права? Чи не можна поряд із вивченням еволюції права вивчати у соціально-науковому плані і діючу систему права? Якщо так, то чи повинно воно замінити загальноприйняте догматичне вивчення права, чи його необхідно поставити поруч із ним? Нарешті, що може дати соціально-наукове вивчення права для розуміння системи права, а отже, і для застосування правових норм?

Розглядаючи ці питання, Б.О. Кістяківський виходить із того, що „...немає більш загальновизнаного положення, як те, що право є соціальне явище. Із цього положення цілком очевидно повинен випливати висновок, що право і варто вивчати насамперед у його соціальних проявах, тобто його необхідно досліджувати науково” [81]¹. Однак найчастіше вчені, що міркують над цією проблематикою, із зазначеного положення не роблять правильні висновки і по-різному розуміють соціальну природу права. Аналіз літератури з цього питання дозволяє Б.О. Кістяківському виділяти три підходи до визначення соціальної природи права.

Суть першого, найбільш поширеного, підходу полягає в тому, що право може існувати тільки в суспільстві і громадському житті зумовлює всі правові явища. На думку вченого, це положення є правильним, але не характерним тільки для права, тому що не тільки право, але й культура, мова, господарство, література, наука, мистецтво та ін. не можуть існувати без суспільства.

Прихильники другого підходу, виходячи з правильного теоретичного

¹ [81] Там само. – С. 341.

положення про те, що право складає частину суспільного цілого, приходять до методологічно неправильного висновку, що право не можна вивчати ізольовано, оскільки частина залежить від цілого. Отже, пропонується вивчати право у зв'язку із соціальним цілим. Найбільш активним прихильником цього підходу був Ю.С. Гамбаров, який вважав у своїй праці „Завдання сучасного правознавства” неможливим вивчення правознавства без соціології [13]¹. Із приводу цього Б.О. Кістяківський стверджує, що „прямо суперечать фактам з історії наукового розвитку твердження, що право не можна відокремлювати від соціального життя і що правознавство не можна ізолювати від соціології. Адже в науковому пізнанні право було виділено як особлива галузь явищ набагато раніше, ніж, наприклад, господарство. Разом з тим правознавство здавна розроблялося, як зовсім особлива наука, окрема від соціології, і це призвело до багатьох цінних наукових результатів. Отже, метод ізолювання був, безсумнівно, плідний у науковому відношенні, а для з'ясування питання про правильність або неправильність того або іншого методу єдиним критерієм є його наукова плідність”. Б.О. Кістяківський визнає недостатність старих методів правознавства, їх невідповідність знову назриваючим потребам наукового знання і юридичної практики, необхідність прагнення до більш повного і всебічного пізнання права, однак для виконання цих завдань вважає неправильним об'єднання дослідження права з дослідженням соціального цілого, тому що такий підхід не тільки не може служити меті більш повного і всебічного пізнання права, але і не здатний привести до буд-якого нового наукового знання. І найголовніше – при цьому неможливо виявити соціальну природу права.

Третій підхід представлений німецьким ученим Р. Штаммлером у його

¹ [13] Гамбаров Ю.С. Задачи современного правоведения // Журнал министерства юстиции. – 1907. – Январь. – С. 33.

го праці „Господарство і право”. На його думку, право є регулюючою формою спільного існування людей, завдяки якій втілюється в суспільство і стає предметом пізнання. Цей підхід заперечує можливість дослідження спільного життя людей та їх господарської діяльності поза правовими формами. На думку Б.О. Кістяківського, цей підхід базується на змішанні логічних процесів з реальними, ототожненні юридичного формалізму з формалізмом гносеологічним і методологічним. Він не відповідає і фактам з історії соціальних наук, тому що можливість дослідження, яке заперечується при цьому, господарського життя ізольовано від правових форм у дійсності здійснювалася завжди (прикладом може бути факт існування політичної економії). Б.О. Кістяківський вважає хибним віднесення теорії права Штаммлера до соціально-наукових вчень про право. Вона цілком тотожна традиційному вченню про право, як про сукупності норм; вона не соціально-наукова, а формально-юридична, з тими лише змінами, що внесені Штаммлером. Він висуває і відстоює не соціально-наукове вчення про право, а правове або, точніше, нормативне вчення про суспільство і господарство.

На основі здійсненого критичного аналізу всі три підходи до визначення соціальної природи права Б.О. Кістяківським вважаються невдалими, тому що не уловлюють соціальної сторони правових явищ. Правильну постановку цього питання вчений знаходить у С. Муромцева. Критикуючи хибну оцінку соціологічної теорії права С. Муромцева в юридичній літературі, Б.О. Кістяківський особливо підкреслює багатосторонність і змістовність його теорії, тому що він, як це стверджують його критики, не стільки прагнув установити соціальні закони розвитку права, скільки намагався дати соціально-наукове вчення про право в істинному розумінні. І дійсно, С. Муромцев замість сукупності правових норм під правом розумів сукупність юридичних відносин, правовий порядок, де норми є певним атрибутом. Крім того, він вимагає вивчення у першу чергу суб'єктивного права, а

потім об'єктивного права [114]¹. Кістяківський зазначає також внесок у розробку проблематики такими західноєвропейськими вченими, як Бюлова, Ерліха, Фукса, Штамп, Гекка, Гмеліна, Канторовича, Шпігеля, Жені, Ламбера, Ла-Грассера та ін. Заслуга самого Кістяківського в розробці цієї проблеми полягає в тому, що він зумів розвинути ідеї своїх попередників (особливо С.А. Муромцева), і зробити їх найбільш плідними.

На думку Б.О. Кістяківського, для належного визначення соціальної природи права необхідно насамперед не брати до уваги ті риси права, що не є соціальними. Таким насамперед, на думку вченого, є розуміння права як сукупності норм. У зв'язку з цим воно залишається таким, „що має відношення до суспільства, але не соціальним явищем з його характерними рисами”. Отже, хибним є такий підхід до права як до соціального явища.

Б.О. Кістяківський соціальну природу права у вузькому розумінні визначає так: „Право складається з норм, які постійно і систематично реалізуються в житті, і тому здійснення є основною ознакою права. ... До цього можна додати, що право є і соціальний факт. Отже, хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен розглядати право у його здійсненні або у його втіленні в життя у вигляді соціального факту” [81]².

Хоча традиційне вчення про право бере до уваги і здійснення права, є вченням не тільки про об'єктивне право, але і про суб'єктивне право, наближаючись тим до тієї сторони права, що робить його соціальним явищем. Але, воно, на думку Б.О. Кістяківського, „розглядає суб'єктивне право як похідне від об'єктивного права, а це заважає йому підійти до тих характер-

¹ [114] Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. – М., 1879. – С. 47, 159.

² [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 346.

них рис правових явищ, що перетворюють їх на соціальні явища” [81]¹. Тоді, як стверджує Б.О. Кістяківський, соціально-наукове вивчення права повинне визнати здійснення права основним моментом для його пізнання і розглянути право у його втіленні у правових відносинах. Іншими словами, вивчати „те право, що живе в народі і виражається у його поведінці, у його вчинках, у його угодах”, а не „те право, що встановлене в параграфах кодексів”. Власне в такій зміні самого об’єкта пізнання і полягає, на думку Б.О. Кістяківського, розширення діапазону пізнання права, а це є передумовою найбільш повного і всебічного пізнання права, у чому й полягає теоретичне значення соціально-наукового вивчення права.

Відповідаючи на можливі заперечення і докори стосовно того, що нібито вивчення права, яке існує в житті, а не встановлене в законах, тільки утруднить дослідника і нічого нового у пізнанні права не дасть, тому що в сучасних умовах здійснюється лише те право, яке передбачене в законах, Б.О. Кістяківський зазначає, що це і є основна передумова традиційної теорії права, хибність якої не повинна викликати сумніву. На думку Б.О. Кістяківського, невідповідність між писаним правом і правом, яке здійснюється в житті, зумовлено самою їх природою. По-перше, „писане право складається із загальних, абстрактних, безособових і схематичних постанов; навпаки, у житті все одиничне, конкретне, індивідуальне. Разом з тим життя є таким багатим, багатогранним і різноманітним, що воно не може цілком підпорядкуватися контролю закону й органів, які спостерігають за його виконанням” [81]², адже з численних життєвих відносин тільки деякі і причому у вигляді виключень стають предметом розгляду суду й інших установ. По-друге, „писане право є сталим, воно змінюється тільки за необхідності і

¹ [81] Там само.

² [81] Там само. – С. 347-348.

для зміни його кожного разу потрібно запускати складний механізм законодавчої машини. Навпаки, правове життя складається з безперервного руху, в ньому все постійно змінюється, одні правові відносини виникають, інші змінюються і припиняються. У такий спосіб правове життя може ухилитися від діючого писаного права, що однак до певного моменту зовсім не буде впливати на формальну силу писаного права” [81]¹.

На думку Б. Кістяківського, соціально-наукове вивчення права дозволяє внести ясність також у питання про виникнення, зміну і припинення права. Традиційна теорія права вважає законодавчий шлях єдиним у походженні законодавства. В числі недоліків цього шляху Б.О. Кістяківський указує на таке. На його думку, „законодавцям властиво переоцінювати наявне в їхньому розпорядженні знаряддя впливу на життя. Втім і помірність у законодавчих заходах іноді не допомагає, тому що часто навіть найбільш обережно й обачно сформульовані закони не можуть справитися з життям; це буває у тих випадках, коли життєві відносини розвиваються у протилежному тому напрямку, який пропонується законом. Тоді не життя пристосовується до закону, а навпаки, закон пристосовується до життя. Узагалі при наших сучасних соціальних знаннях ніколи не можна знати наперед, що станеться з законом у його дії, тобто якого він набуде вигляду при своєму застосуванні. ... А ті зміни, яким піддається закон при своєму застосуванні, мають не випадковий і не довільний характер” [81]². Вчений дійде висновку про необхідність дослідження з погляду соціальної закономірності процесу перетворення позитивного закону шляхом суддівського тлумачення і його застосування. На думку вченого, традиційного погляду на суддю, як на ізольованого індивідуума, необхідно позбутися. „Не треба ніколи забувати того, що

¹ [81] Там само. – С. 348.

² [81] Там само. – С. 349-350.

суддя – член всього суспільства і тієї або іншої соціальної групи, і значить уся його діяльність підлегла різним суспільним впливам” [81]¹. Отже, при соціально-науковому вивченні права одним із завдань є визначення соціальної закономірності результату цих впливів. Соціально-наукове вивчення права показує, що виникнення, зміна і припинення права в законодавчому порядку („передбаченими самим законом шляхами”) не є єдиним шляхом правотворчості, що „є багато шляхів для виникнення нового права і зміни або припинення права старого. Взагалі процес правотворчості – принаймні на перших своїх стадіях – є винятково соціальний процес” [81]².

Хоча у своїх міркуваннях Б.О. Кістяківський соціально-наукове вивчення права весь час протиставляв традиційному або догматичному вченню права, однак його концепцію вирізняє те, що в ній соціально-наукове вивчення права не виключає догматичне, а навпаки, доповнює його. „Юрист у першу чергу повинен вивчати чинне право, як систему норм. Іншими словами, юрист насамперед повинен знати закони і вміти керуватися ними. Але для того, щоб стояти на висоті сучасного рівня знання, юрист не тільки не повинен забувати про життя, як говорили в старовину, а й науково вивчати „правове життя...” [81]³.

На думку Б.О. Кістяківського, соціально-наукове вивчення права має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Насамперед, воно дає „можливість законодавцеві працювати не наосліп, не навмання, як це часом буває, а цілком усвідомлювати те, як повинен бути виданий той або інший закон для того, щоб він зробив бажаний вплив на життя”. Правозастосовувачу (судді або „адміністратору”) воно допомагає приймати рішення, що відпові-

¹ [81] Там само. – С. 350.

² [81] Там само. – С. 351.

³ [81] Там само. – С. 354.

дають потребам життя. Це особливо важливо тоді, коли в діючих законах зустрічаються прогалини, неясність або протиріччя. Крім того, юристу-практику воно необхідно і для найбільш справедливого застосування діючого права. Вивчення права як соціального явища є насущною потребою для того, щоб право не мало розбіжностей зі справедливістю, і щоб саме право було справедливим.

Усе вищезазначене дозволяє дійти висновку про те, що Б.О. Кістяківський зробив значний внесок у визначення соціальної природи права, основних аспектів соціально-наукового вчення про право, відношення такого вчення до догматичного вчення права, а також значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної та практичної юриспруденції.

2.6. Про деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища

Особливий інтерес також являють погляди Б.О. Кістяківського з питань предмета і завдань вчення про державу.

Основні ідеї вченого із зазначених проблем викладені в таких його працях, як „Суспільство й індивід: Методологічне дослідження” [70]¹ „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” [81]² і „Державне право (загальне і російське)” [51]³.

¹ [70] Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002. – С. 48-57.

² [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916.

³ [51] Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кистяковский Б.А. Философия и со-

Ще в роботі „Суспільство й індивід: Методологічне дослідження” Б. Кістяківський звернув увагу на незадовільний стан наукового вивчення держави як соціального явища. З приводу цього він писав, що „багато досліджень визначеного напрямку у сфері держави і права демонструють особливу тенденцію трактувати державне право як щось принципово відмінне від всіх інших науково-правових дисциплін. Всі інші державні інститути вивчаються ... не відповідно їхній сутності, тобто не відповідно до лежачої в їхній основі субстанції, а в аспекті їхньої правової природи, тобто як суб’єктів або об’єктів права. Так, у сімейному або союзному праві не сім’я або об’єднання є предметом дослідження, а їх юридичні властивості, що роблять їх суб’єктами або об’єктами права... У сфері державного права, навпаки, вважається необхідним досліджувати сутність або субстанцію держави” [70]¹. Правова наука, на думку українського мислителя, у стані вивчати лише одну сторону такого феномена як „державна, а саме суто формальну і зовнішню. Будь-яка спроба вийти за ці межі веде не до з’ясування, а до затемнення понять”, тому необґрунтованим є „прагнення деяких учених-правознавців дати дефініцію „сутності” держави і вичерпати весь зміст останнього суто юридичними поняттями” [70]².

В інших роботах Б. Кістяківський виходить з розмежування „науки про право” і „науки про державу”. Сучасний ученому стан науки про державу характеризується ним як „методологічна плутанина”, що виявляє себе у відсутності точної диференціації між дисциплінами, які складають науку про державу, і в „методологічному впливові більш розроблених з них стососціологія права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 415-571.

¹ [70] Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М., 2002. – С. 49.

² [70] Там само. – С. 53.

вно менш розроблених” [81]¹. Такий стан, що створився в науці про державу, пояснюється вченим тим, що чітко догматична розробка державного права – це явище молоде: „Тільки у другій половині XIX ст. величне наукове утворення догматичної юриспруденції, створене протягом двох тисяч років, збагатилося гідною його прибудовою у вигляді догматичного державного права. Але ті успіхи і тріумфи, що природно випали на частку розробки проблем державного права за допомогою юридично-догматичного методу, привели до того, що юридично-догматичний метод набув до деякої міри значення універсального методу для наукового пізнання державних явищ” [81]².

Водночас окремими вченими було розпочато спроби критично обґрунтувати, по-перше, систематичне застосування юридично-догматичного методу до цієї галузі права, по-друге, встановити межі, в яких застосування цього методу буде правомірним. Серед цих учених Б. Кістяківський указує О. Гірке і Г. Еллінека, які піддавали теоретичному аналізу юридично-догматичний метод і його значення для вивчення держави. Вони не тільки обмежували сферу застосування цього методу проблемами державного права, але й прагнули з’ясувати способи наукового вивчення тих державних явищ, що не підлягають юридично-догматичній розробці. Зокрема, Г. Еллінек у праці „Загальне вчення про державу”, здійснюючи поділ наукового вивчення держави на два види („загальне правове вчення про державу” і „загальне соціальне вчення про державу”), теоретично обґрунтував завдання і методологію лише першої частини, тоді як до змісту другої частини відносив усе те, що не складає предмет „правового вчення про держави”. В результаті,

¹ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 437.

² [81] Там само. – С. 437-438.

значна частина проблем, що розглядаються Г. Еллінеком під виглядом соціального вчення про державу (проблеми про суть держави, про виправдання держави, про мету держави та ін.), відносяться, на думку Б. Кістяківського, до філософського вчення про державу, а лише такі проблеми, як виникнення і зникнення держави, історичні типи держави, що також розглядаються у цій частині, відносяться до соціального вчення про державу. Хоча методологічні пошуки О. Гірке і Г. Еллінека, як вважав Б. Кістяківський, ідуть вірним шляхом, оскільки ними встановлюється необхідність застосування декількох методів до наукового пізнання держав, однак з ними не можна погодитися щодо характеристики цих методів і в запропонованому ними розмежуванні сфер їх застосування [81]¹.

Б. Кістяківський з жалем зазначає, що праці О. Гірке і Г. Еллінека щодо з'ясування методологічних властивостей окремих дисциплін науки про державу не тільки не піддавалися подальшій розробці, але й було мало сприйняті представниками цієї науки. Більшість із них „вважає, що метод юридичного вивчення держави єдиний, і це метод догматичної юриспруденції”, „що за допомогою юридично-догматичного методу можуть бути розв'язані проблеми щодо суті явищ” [81]². Б. Кістяківський не погоджується з тими вченими, які спробують з'ясувати питання про сутність державної влади за допомогою державно-правової догматики. „Питання про сутність державної влади – це питання не державно-правової догматики, а загального вчення про державу. Вирішити це питання ми зможемо тільки тоді, коли поряд з юридично-догматичними дослідженнями будуть здійснені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні досліджен-

¹ [81] Там само. – С. 440.

² [81] Там само. – С. 441, 442.

ня, спрямовані на державну владу та її правове вираження” [81]¹.

На думку Б. Кістяківського, „розподіл різних сторін відомих складних комплексів явищ між різними науками робиться в інтересах поділу праці; воно, безумовно, необхідне у видах наукового пізнання. ...соціальні науки не вивчають держави-суспільства в усій багатоскладовій строкатості соціальних відносин, а розподіляють різні галузі соціального життя між собою, надаючи кожній науці певне коло явищ” [51]². Отже, таку складну групу явищ, яку являє собою „державо-суспільство”, не можна вивчати інакше як виділивши з неї окремі ряди явищ в особливі групи і зробивши їх предметом окремих наук.

У трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище. Це є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Інші сторони державних явищ (економічні і соціальні) надаються іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу.

Що стосується кола тих питань, вивченням яких займається наука державного права, то воно, на думку Б. Кістяківського, окреслене самою назвою цієї науки. Сюди входить дослідження в державі або в різних державах державно-правового ладу і державно-правових установ.

Вивченням цього предмета зумовлені завдання науки державного права. З одного боку, „наука державного права вивчає державу як сукупність установ, що визначають державний лад і складові органи державної

¹ [81] Там само. – С. 442.

² [51] Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 429.

влади”, а з іншого – в силу того, що ці установи створюються і функціонують на основі правових норм, „наука державного права вивчає державу як правове явище або як створення права; іншими словами, наука державного права вивчає державу остільки, оскільки вона створюється і керується правом” [51]¹.

Разом із тим вчений пише про необхідність застереження проти перебільшення ролі права при державотворенні: „визнавши державу утворенням права, ми не повинні повторити помилку Штаммлера і витлумачити це визначення у тому змісті, що право створює й соціально-економічну підставу держави. Останнє завжди надано кожній конкретній державі, і воно ... часто навіть втручається й у правову організацію держави. Але досліджуючи ізольовану сферу правових норм, що визначають організацію держави, ми не можемо уявити державу інакше, ніж утворенням права” [51]².

Вчений був упевнений у тому, що його не можуть звинувачувати в однобічності і вузькості: „...наше відношення до вивчення держави-суспільства було б однобічним тільки в тому випадку, якби ми, вивчаючи одну сторону державно-суспільних явищ, думали і стверджували б, що ми вивчаємо державу в цілому. Навпаки, коли ми прямо вказуємо на те, що за межами тих сторін державних явищ, які ми вивчаємо в державному праві, є ще інші сторони, які потрібно вивчати як предмет інших наук, наприклад, політичної економіки, соціології, соціального вчення про державу, то ми зовсім не винні в однобічності...Людина є однобічною тоді, коли вона думає, що все зрозуміла і всього досягла, хоча насправді оволоділа тільки невеликою частиною, тільки однією стороною предмета. Ознака істинного представника науки полягає в тому, що він цілком свідомо вказує межі своєї науки, він ясно

¹ [51] Там само. – С. 439.

² [51] Там само. – С. 440.

бачить, які сторони предмета він вивчає. В нашому випадку всі науки однобічні, тобто усі вони досліджують яку-небудь одну сторону предмета” [51]¹.

Вчений зазначає, що наука державного права, залишаючи соціальні й економічні відносини осторонь як галузь інших наук, не може їх зовсім ігнорувати, постійно повинна вказувати, де лежить межа державно-правових явищ і де починається сфера суто соціальних відносин. Існує цілий ряд і таких фактів державного життя, які, з одного боку, безсумнівно, мають величезне значення для державно-правового ладу, але з іншого, – найтісніше пов’язані із соціальним ладом. Як приклад вчений вказує на політичні партії [51]².

На завершення слід зазначити, що порушені Б.О. Кістяківським проблеми, не дістали свого остаточного розв’язання й сьогодні. Багато ідей ученого, зберігаючи свою наукову цінність, можуть бути доброю підмогою для їх сучасної розробки.

2.7. Методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ

Особливо цікавими є також міркування Богдана Олександровича Кістяківського з питань методології історичних досліджень політико-правових явищ, розгляд яких складає основну мету цього підрозділу.

Проблеми методології історичних досліджень політико-правових явищ розглядаються у двох працях Б.О. Кістяківського: „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” [81]³ і

¹ [51] Там само. – С. 429-430.

² [51] Там само. – С. 431.

³ [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по ме-

„Сторінки минулого. До історії конституційного руху в Росії” (З приводу книги: В.Я. Богучарський. „З історії політичної боротьби в 70-х і 80-х рр. XIX століття. Партія „Народної Воли”, її походження, долі і загибель. – М., 1912)” [84]¹.

Вихідним етапом для визнання різних юридичних дисциплін, на думку Б. Кістяківського, є їх методологічна природа. Деяким ученим, що ігнорували це положення, на початку XIX ст., коли „було висунуте нове науково-юридичне завдання, що полягає у вивченні історії права”, здавалося, що історія права покликана замінити догматику права. Як пише Б. Кістяківський, методологічна самостійність і відокремленість, а також право на існування кожної із зазначених дисциплін далеко не відразу були з’ясовані. Навіть така знаменитість як Р. Ієрінг писав про деякі дослідження з історії права, що вони являють собою лише розташовану у різних історичних епохах, тобто послідовну в часі, догматику. Однак у другій половині XIX ст. історія права остаточно завоювала собі самостійне становище, як зовсім особлива за своїми методами юридична наука [81]².

На думку Б. Кістяківського, дослідження політико-правових явищ може бути двояке: історичне і догматичне. Історико-юридичні дослідження цікавляться історичним походженням норм, тобто встановлюють причинні тодологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916.

¹ [84] Кистяковский Б.А. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: В.Я. Богучарский. „Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия „Народной Воли”, ее происхождение, судьбы и гибель. М., 1912)” // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 573-644.

² [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 544.

зв'язки, що привели до створення цих норм; і тому вони належать до „наук про причини”, на відміну від догматичних досліджень, що належать до „наук про цілі”.

Б.О. Кістяківський заперечує тим ученим, які ставлять знак рівності між історією і природознавством. Розмежовуючи їх, насамперед, за методологічними підставами, вчений пише, що історик вивчає окрему подію у тому безпосередньому вигляді, як вона є, намагається насамперед точно встановити „факт у всій його індивідуальній красі, у всій його специфічній особливості”, прагне „відтворити її такою, якою вона була, як одиничне, виняткове, неповторюване явище”. Тоді як природознавство – це наука про закономірності в природі [81]¹. В іншому місці вчений пише, що „дослідник, який наочно знайомиться з явищами при їх зовнішньому спостереженні, і дослідник, що намагається проникнути в середину і визначити приховані їх особливості, керуються зовсім різними методами. Логічна структура суджень і висновків одного й іншого дослідження будуть прямо протилежними” [81]².

Головною методологічною підставою для принципового розмежування цих наук, на думку Б. Кістяківського, є розбіжність точок зору і напрямків наукового інтересу. У випадку дослідження явищ природного світу дослідник „цікавиться не даним індивідуальним явищем, а тим причинним співвідношенням, що у ньому проявилось”, а „коли дослідженню підлягає історична подія, історик настільки зацікавлений, поглинений і проникнутий самим цим індивідуальним явищем, що воно саме, як таке, у всіх своїх дріб'язкових рисах і подробицях складає предмет його вивчення”. Далі вчений зазначає, що особливий характер будь-якого історичного дослідження

¹ [81] Там само. – С. 126, 131.

² [81] Там само. – С. 120.

„полягає у тому інтересі, що людина виявляє до людських справ... У кожній людській справі замішано стільки різноманітних етичних, естетичних та інших загальнолюдських та особистих інтересів, що інша людина не може розібрати і вивчити його у всіх подробицях і дрібницях. Історія – єдина і виняткова наука у своєму роді. Досліджуючи переважно одиничне, історик бере усе вроздріб, на відміну від натураліста, який, досліджуючи тільки загальне, бере все разом. Логічна структура того й іншого дослідження – зовсім різна. Судження натураліста у більш вузькому значенні цього слова аподиктичне; натураліст говорить: так повинно бути. Судження історика асерторне: він говорить: так є або так було” [81]¹.

Указуючи на особливості історії як науки, Б.О. Кістяківський не стверджує, що історичний матеріал сам по собі не допускає ніяких узагальнень. При цьому його мета полягає в аналізі тих прийомів і методів, що приводять стосовно соціальних явищ до тих результатів, яких досягають природничі науки по відношенню до явищ природи. „Тому існування книг, що мають заголовок „історія” і переповнених узагальненнями, до яких належать усі історії культур, – пише Б. Кістяківський, – не суперечать установленому мною характеру історії в буквальному розумінні слова. Ці дослідники застосовують зовсім інші методи дослідження до історичних явищ, але зберігають ім’я історії завдяки досліджуваному матеріалу” [81]².

На думку вченого, крім установлення і відтворення фактів, історія досліджує причини подій і випадків, чим і відрізняється від природознавства, що теж досліджує причини явищ. „Історія прагне проникнути в причини зовсім іншого виду, ніж ті, які встановлюють науки, що досліджують закономірність явищ у природі. ...причини подій, яких вишуковуються історики, і

¹ [81] Там само. – С. 127-128.

² [81] Там само. – С. 127-128 (прим).

причинні співвідношення між явищами, що встановлюють натуралісти, із гносеологічної і логічної точки зору, не мають нічого між собою спільного. Причини, що досліджує історик, так само індивідуальні й одиничні, як і самі історичні події... На відміну від натураліста історик, досліджує той індивідуальний збіг і перетинання різних рядів причинно-зумовлених явищ, що привело до даної події. Цей збіг зумовив те, що дана подія повинна була виникнути. Але саме цей збіг або збіг різних причинно-зумовлених рядів явищ не повинен був відбутися, тому що він не був зумовлений яким-небудь новим вищим законом. Отже, цей збіг був зовсім випадковим, а із цього погляду і досліджувана індивідуальна подія, як результат тільки даної комбінації причин, також випадкова” [81]¹.

Б.О. Кістяківський у праці „Сторінки минулого. До історії конституційного руху в Росії”, написаної з приводу книги відомого у той час історика В.Я. Богучарського „З історії політичної боротьби в 70-х і 80-х рр. XIX століття. Партія „Народної Волі”, її походження, долі і загибель”, критикуючи Богуславського за неправдивість, висловив ряд цінних методологічних ідей щодо проведення історичного дослідження.

По-перше, подібні дослідження, насамперед, вимагають спеціальної наукової підготовки, компетентності в досліджуваних питаннях.

По-друге, головними вимогами будь-якого історичного дослідження є об’єктивність і неупередженість; у подібних дослідженнях не повинно бути місця для суб’єктивної сваволі. Оскільки у кожного дослідника „є свої симпатії й антипатії, то надане його сваволі і буде вирішуватися згідно з цими спонуканнями. Якщо історик дуже суб’єктивно відноситься до досліджуваних ним подій, якщо увага його звернена в основному на те, щоб точно встановлювати лише кожен окремий факт, і якщо він при цьому заспокоює

¹ [81] Там само. – С. 128, 130.

себе запевненнями, що він викладає тільки факти і нічого, крім фактів, то він навіть не помітить, як у його викладі хід історичних подій поступово набере своєрідного напрямку, що зовсім не відповідає історичній дійсності. Ідучи далі цим шляхом, історик, зрештою напише не історичне дослідження, а дидактичний твір на вибрану тему” [84]¹.

По-третє, для історичного дослідження необхідною є темпоральна віддаленість суб’єкта пізнання від об’єкта. Вчений вважає, що при вивченні поточної (сучасної) історії її сучасниками, тобто за відсутності їх темпоральної віддаленості неможливо дотриматися головних вимог до історичних праць – об’єктивності і неупередженості. Зокрема, Б. Кістяківський, критикуючи В. Богучарського, зазначив, що „дуже шкідливо відбилася на його праці та обставина, що він є сучасником подій, про які розповідає. Очевидно, свого часу, коли відповідні події відбувалися, у нього склалися цілком визначені думки стосовно них, і тепер він підшукує факти для підтвердження цих давно сформованих думок. Але зовсім збили автора зі справжнього шляху правдивого зображення історичних подій його захоплення своїми уявними і створеними на їх підставі відкриттями. Все це призвело до того, що книга Богучарського не тільки не дає правдивої картини описуваних ним історичних подій, але і відтворює їх у зовсім перекрученому вигляді” [84]².

По-четверте, раціональним методом історичного дослідження є виклад найголовніших історичних подій досліджуваного суспільного явища в

¹ [84] Кистяковский Б.А. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: В.Я. Богучарский. „Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия „Народной Воли”, ее происхождение, судьбы и гибель. М., 1912)” // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 576.

² [84] Там само. – С. 631.

їхній історичній послідовності з урахуванням історичного зв'язку між фактами. Дотримання цього методу допомагає дослідникові уникнути зайвих повторень і захищає його від перекручення історичного зв'язку між фактами [84]¹.

По-п'яте, історик не повинен випускати з уваги соціально-історичний контекст досліджуваних явищ. Історичне вивчення певних явищ, на думку Б.О. Кістяківського, вимагає „висвітлення суспільної атмосфери, завдяки якій тільки могли виникнути” й існувати ці явища [84]².

Насамкінець слід зазначити, що методологічно цінні установки, розроблені Б. Кістяківським, спрямовані на забезпечення плідної і соціальної результативності історико-юридичних досліджень політико-правових явищ. Досвід історико-правової науки показує, що ігнорування зазначених методологічних вимог неодмінно приводить до ґрунтовного перегляду результатів здійснених тут досліджень.

Висновки до другого розділу

1. Згідно з Б.О. Кістяківським, методологічні проблеми правознавства можуть бути з'ясовані і розв'язані лише шляхом розгляду їх у зв'язку із соціально-гуманітарними науками в цілому, оскільки правознавство є складовою частиною останніх. Він констатував факт серйозного кризового стану сучасного йому наукового знання. На думку вченого, наукова криза особливо яскраво виявляється у соціально-науковому пізнанні. Як на найбільш характерні прояви кризи в цій галузі він указує на непевність у вірогідності й об'єктивності цих знань, визнання відсутності загального й об'єктивного критерію для того, щоб віддати перевагу тій або іншій теорії.

¹ [84] Там само. – С. 576.

² [84] Там само. – С. 586.

Б.О. Кістяківський виступає проти думки про те, що необхідно обрати собі який-небудь соціальний ідеал чи вибирати групові ідеали або ідеали більшості і згідно з цим вирішувати всі соціально-наукові питання. Він також не погоджується з класифікацією соціально-наукової істини за тими або іншими суспільними групами, інтересами, виділенням буржуазної та пролетарської наук, буржуазної та пролетарської точок зору. Невже, запитує він, щоб правильно судити про те або інше соціальне явище, необхідно ставати на класову позицію? Криза в соціально-науковому знанні наочно демонструється на прикладах натуралістичної соціології й економічного матеріалізму.

На відміну від кризи в науковому природознавстві, в соціальних науках криза є не тільки гносеологічною, але й суто науковою, і вона полягає у повній непевності в об'єктивній значимості результатів соціально-наукових знань. Причинами такого стану, на думку Б.О. Кістяківського, є, по-перше, те, що соціальна наука дотепер ще не відокремилася і не емансипувалася від соціальної філософії; по-друге, панування в соціальних науках зовсім особливого виду психологізму. Для подолання першої причини Б.О. Кістяківський пропонує усунення рабства соціальних наук перед соціальною філософією, відмежування їх від останньої, а другої причини – звільнення соціальних наук від психологізму.

Б.О. Кістяківський переконаний, що соціальні науки можуть стверджуватися в якості об'єктивного наукового знання тільки тоді, коли буде усвідомлена їх логічна і методологічна природа, будуть всебічно з'ясовані логічні й методологічні прийоми і засоби, що знаходяться у розпорядженні соціальних наук. Дотримуючись зазначеного шляху, Б.О. Кістяківський серед основних проблем логіки та методології соціальних наук виділяє такі, з якими так чи інакше пов'язані всі основні логічні та методологічні проблеми: 1) проблема створення соціально-наукових понять (тут необхідно прагнути до використання простої та доступної мови); 2) проблема визначення ступе-

ня застосовності причинного пояснення до соціальних явищ (у даному випадку завдання полягає в поясненні співвідношення причини і самого соціального явища, форм і видів причинного співвідношення для розуміння послідовності соціальних явищ, питань про причинність і закономірність і, нарешті, – і це найголовніше – у з'ясуванні „принципової протилежності між установленням, з одного боку, загальних причинних співвідношень, а з іншого – розкриттям причинного зв'язку в індивідуальних рядах подій”); 3) проблема визначення ролі та значення норм у соціальному житті (розв'язок цієї проблеми вимагає аналізу питань про те, у чому полягає вплив норм на соціальні угруповання й у якому відношенні знаходиться цей вплив до дії причинних відносин, а також питань оцінки і значення цілей для того або іншого ходу соціального процесу).

Вчений виділяє три головні стадії наукової обробки теоретиками соціальних явищ. Причому завдання, які розв'язуються у кожній із цих стадій, відповідають трьом вищезазначеним логічно-методологічним проблемам соціально-наукового знання. Так, на першій стадії передбачається відмовитися від індивідуальних особливостей кожного окремого явища і займатися пошуком у них загальних рис, потім групувати їх за спільними критеріями, інакше кажучи, узагальнити їх або застосовувати до них категорій спільності. На другій стадії виконується завдання з установлення причинних співвідношень, що пояснюють виникнення і припинення тих або інших соціальних явищ. При цьому необхідно, як вважає Б. Кістяківський, виділити у цих причинних співвідношеннях те, що повинно відбуватися, іншими словами, відбувається скрізь і завжди, а це означає не що інакше, як застосування до соціальних явищ категорії необхідності. На третій стадії поряд зі стихійними елементами в соціальному процесі пропонується визначити і роль свідомого впливу на нього людей, що найбільш яскраво виражається у встановленні норм, що регулюють і спрямовують громадське життя. Отже, трьома

основними завданнями соціально-наукового знання є в науковій обробці соціальних явищ з погляду категорії спільності, необхідності і обов'язковості.

2. У своїх міркуваннях про методологічну природу правової науки Б. Кістяківський виходить з наявного стану розробки знань про право, характерною рисою якого було існування суперечних одна одній теорій права. При цьому наявність у правовій науці прямо протилежних рішень основних питань, що стосується сутності права, обґрунтовується ним нез'ясованістю питання про характер самої науки про право. На думку Б.О. Кістяківського, у своєму історичному зародку ця наука знаходилася під впливом сторонніх для неї наукових та ідейних течій, які не мали прямого відношення до її основних властивостей. Саме ця залежність правової науки від будь-яких течій стала головним фактором, що зробив визначальний вплив на її характер. Результати впливу різних течій на правову науку, на думку Б. Кістяківського, проявили себе у двох напрямках. Перший напрямок – це орієнтація правової науки на догматичну юриспруденцію, результатом якої з'явилося розуміння сутності права як суто юридично-догматичного явища. Другий напрямок – це орієнтація правової науки (крім орієнтації її на догматичну юриспруденцію) на інші спеціальні наукові дисципліни: соціологію або психологію. При цьому, з погляду Б.О. Кістяківського, як тільки міняється наукова дисципліна, на яку орієнтується правова наука, негайно ж змінюється і погляд на те, до якої сфери явищ необхідно віднести право. Отже, в залежності від визнання тієї або іншої галузі наукового знання вихідної для побудови правової науки одні вчені зараховують право до державно-наказових явищ, інші – до соціальних, а треті – до психічних. Основна негативна сторона такого підходу полягає в тому, що відповідно до різних точок зору на характер самої правової науки вирішується і питання про те, де провести межу між правовими і неправовими явищами: вчені, що дотримуються погляду на право, як на соціальне явище, вважають, насамперед, правовим все те, що складає со-

ціальну сторону права, все, що не відноситься до неї, вони так чи інакше виключають зі сфери права. А прихильники психологічної теорії права обмежують галузь права лише щиросердечними переживаннями, а все інше у праві вони не вважають правом. В результаті маємо безліч зовсім суперечливих рішень основних питань щодо суті права.

У чому ж вбачає Б.О. Кістяківський вихід із цієї ситуації? Він вважає, що правову науку можна орієнтувати і на догматичну юриспруденцію, і на соціологію, і на психологію. Окремо кожна з них приводить до дуже цікавих наукових результатів, тільки всі разом вони перетворюють правову науку на сукупність взаємно суперечних теорій і поглядів, які виключають одна одну. Тому орієнтація правової науки на яку-небудь одну спеціальну гуманітарно-наукову дисципліну методологічно неправильна. Б. Кістяківський висуває припущення, що правову науку варто орієнтувати на всю сукупність гуманітарних наук, тому що право не може бути віднесено тільки до однієї сторони культурного життя людини, тобто або до державної організації, або до суспільних відносин, або до щиросердечних переживань, бо воно однаково пов'язано з усіма ними. Сам Б.О. Кістяківський визнав труднощі реалізації методологічної вимоги орієнтувати правову науку на всю сукупність гуманітарних наук, оскільки вони не являють собою єдину і цілісну галузь наукового знання, а складаються з простої суми наук про людину та її культурне життя. Якщо послідовно або поперемінно орієнтувати науку про право на кожну окрему гуманітарну дисципліну, прагнучи при цьому не залишити жодної з них осторонь, то можна одержати не синтетично цілісний, а лише еkleктичний результат. Завдання орієнтації правової науки на гуманітарно-наукове знання в цілому, на думку Б. Кістяківського, може бути здійсненна тільки за допомогою як аналітичної і критичної перевірки, так і об'єднуюче розрізнене наукове знання синтезу, які даються філософією взагалі і філософією культури, зокрема. Отже, для того, щоб наука про право була мето-

дологічно правильно побудована, вона повинна бути зорієнтована на філософію культури і тільки за її допомогою на всі гуманітарні науки, об'єднані за допомогою філософії в єдину систему наукового знання.

Основними положеннями концепції Б.О. Кістяківського з розглянутої проблеми є:

1) різноманіття права є факт емпіричної дійсності, інакше кажучи, предмет науки про право має емпіричний характер;

2) основне завдання полягає в забезпеченні самостійності правової науки;

3) щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна бути зорієнтована на філософію культури і тільки за допомогою неї на всі гуманітарні науки, об'єднані за допомогою філософії в єдину систему наукового знання;

4) для розвитку правової науки надзвичайно важливе значення має напрямок, темп та інтенсивність філософського мислення; з огляду на те, що правова наука й у майбутньому змушена шукати підтримки у філософії, вчений застерігає від нової небезпеки, щоб знову не потрапити в залежне становище [110]¹.

3. Основними аспектами концепції загальної теорії права Б.О. Кістяківського є: пояснення процесу виникнення і розвитку загальної теорії права, з'ясування завдань і методів загальної теорії права, уточнення співвідношення загальної теорії права з філософією права та догматичною юриспруденцією.

Виникнення загальної теорії права Б. Кістяківський пояснює двояко.

¹ [110] Меленко О.В. Б.О. Кістяківський про методологічну природу правової науки: співвідношення і взаємодія в пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2007. – № 34. – С. 147-151.

Слідом за А. Меркелем, становлення загальної теорії права він пов'язує в першу чергу із загальними частинами галузевих правових наук, а потім з філософією права й енциклопедією права. Цей підхід у першій своїй частині відрізняється від традиційного вирішення цього питання, що розглядає його винятково у зв'язку з філософією права й енциклопедією права, де останні вважаються підготовчими стадіями до утворення однієї узагальнюючої дисципліни – загальної теорії права. В іншому місці Б.О. Кістяківський виникнення загальної теорії пов'язує також із принципом єдності права як явища, що, на його думку, виробився в першій половині XIX ст. у боротьбі за єдине наукове поняття права інколи ціною звуження галузі права, що виразилося в запереченні природного права. Хоча завдання створити єдине наукове поняття права виявилася нерозв'язним, проте принцип єдності права як явища став загальновизнаним науковим надбанням. До сімдесятих років XIX ст. питання про єдність права одержало наукове вираження у вимозі створити загальне вчення про право.

На відміну від А. Меркеля, Б. Кістяківський не думав, що, по-перше, перетворення загальної теорії права на самостійну наукову правову дисципліну зробить зайвими загальні частини окремих галузевих правових дисциплін; по-друге, вона скасує і замінить філософію права. В концепції Б.О. Кістяківського загальна теорія права і філософія права – дві самостійні дисципліни правознавства. Відмежовуючи загальну теорію права від філософії права, вчений зазначає, що, вона із двох підстав не може замінити філософію права. Перша з них полягає в тому, що зміст загальної теорії права є вузьким, ніж зміст філософії права. На жаль, при цьому вчений не вказує, у чому саме полягає ця вузькість. Друга їх відмінність полягає у площині методології. Однак і тут Б.О. Кістяківський недостатньо конкретний. Йому не вдалося надати більш-менш чіткі висновки щодо співвідношень методів цих сфер правового знання. Це може пояснюватися нерозробленістю кожно-

го з них у методологічному плані.

Порівняння завдань і методів загальної теорії права із завданнями та методами догматичної юриспруденції дає Б.О. Кістяківському підстави піддати останню критичному розглядові. На думку науковця, метод юридичної догматики – це метод формально-логічних узагальнень і класифікацій. За його словами, будь-яка класифікація ставить своїм завданням зобразити в логічному порядку подібності і розходження тих явищ, що підлягають не пояснювальному, а описовому вивченню. Одна з істотних цілей класифікації – спрощення. Можливості методів класифікації зумовлені характером наукових проблем: вони неспроможні там, де доводиться мати справу не з описовим матеріалом, який необхідно привести в логічний порядок, і де потрібно пояснити явища. Отже, вони не застосовні у всіх тих випадках, коли виникають питання щодо суті явища. Тому Б.О. Кістяківський переконаний, що панівне становище, яке завоювала собі догматична юриспруденція серед юридичних дисциплін, а також засвоєння загальною теорією права юридично-догматичного методу негативно позначалося на науковій розробці загальної теорії права, вплинуло на постановку і розв’язок багатьох її проблем. На думку вченого, воно найбільш чітко проявилось в центральній проблематиці загальної теорії права – на питанні „що таке право”.

Як вважав Б.О. Кістяківський, наука, що має своїм завданням відкриття суті права, тобто того, „що праву завжди і необхідно властиве”, що робить право правом, є загальна теорія права. Загальна теорія права, за його словами, як „надзвичайно важливий вид наукового пізнання права” має у своєму розпорядженні власні, зовсім особливі прийоми і шляхи дослідження. За своїми методами вона є цілком самостійною й окремою юридичною наукою. Вирішення всіх питань, що лежать в основі юриспруденції, як думав вчений, повинні провадитися під спрямовуючим контролем загальної теорії права. Б. Кістяківський робив спробу визначення співвідношення за-

гальної теорії права з догматикою права як по методологічній лінії, так і на предметній підставі. На його думку, предмет догматики права складає тільки право, що діяло або діє де-небудь, і аж ніяк не право взагалі, яке є предметом загальної теорії права. При цьому постулат про обмеженість і закінченість кожної правової системи, стійкості правопорядку залишається в силі для юристів-догматиків. З одного боку, матеріал, що складає предмет загальної теорії права, на відміну від матеріалу догматичної юриспруденції, принципово не обмежений, а з іншого боку, завданням загальної теорії права не є встановлення з метою класифікації родових і видових відмінностей різних правових інститутів, що дозволяють їх безпомилково розпізнавати, а є наукове пізнання реальної суті права. Для пізнання реальної суті права недостатньо суто описових методів догматичної юриспруденції, необхідні ще й методи пояснювальні. Реальне явище можна науково пізнати, пояснивши його як причинною, так і телеологічною залежністю.

Водночас у концепції Б.О. Кістяківського не виключається взаємозв'язок загальної теорії права з догматичною юриспруденцією. На його думку, незважаючи на те, що догматична юриспруденція відрізняється створенням повноти розробки своїх понять, їх точністю і стійкістю, вона залежить від загальної теорії права, керується її положеннями.

Аналіз основних моментів у поглядах Б. Кістяківського щодо загальної теорії права дозволяє зазначити такі недоліки його концепції. По-перше, суперечливими є думки Б.О. Кістяківського про співвідношення методу і предмета науки. Так, з одного боку, він визнає первинність методу по відношенню до предмета, надаючи методові особливого значення при класифікації наук. З іншого боку, він говорить про загальну теорію права як про самостійну науку, метод якої є недостатньо не з'ясованим. Звідси правомірний висновок про первинність предмета по відношенню до методу. По-друге, недостатньо з'ясованим залишається співвідношення загальної теорії права і

філософії права. Більше того, межі між ними стираються в контексті висловлень ученого про те, що результатом синтетичного пізнання права в межах загальної теорії права повинно бути розкриття і розуміння змісту права, й тут наука про право стикається з філософією права [112]¹.

4. Плюралістична (синтетична) концепція Б.О. Кістяківського є одним із перших подібних проектів у світовій правовій думці і першим у вітчизняній правовій науці.

Основні постулати плюралістичної (синтетичної) концепції права Б.О. Кістяківського можуть бути зведені до такого:

- відкидання однобічного підходу до права;
- право – складне багатоаспектне явище, що не піддається однозначному визначенню; воно входить у різні сфери людського життя і діяльності, всі різні його прояви або всі сторони його багатогранної та різноманітної суті підлягають цілком самостійному вивченню і розробці. В результаті вивчення кожного з різних проявів права, звичайно, кожного разу одержуватиметься сукупність відомих зведень про те, що являє собою право із цього боку його існування;
- право як явище єдине;
- всі існуючі поняття права обмежені; жодне з понять, запропонованих основними концепціями права, не може претендувати на безроздільне панування в науці про право;
- множинність понять права: науково правомірні не одне, а кілька понять права, не можна створити єдиного наукового поняття права, тому що таких понять декілька;

¹ [112] Меленко О.В. Концепция общей теории права Б.А. Кистяковского // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / Голов. ред. С.В. Ківалов; Відп. за вип. Л.І. Кормич. – О.: Фенікс, 2007. – С. 74-79.

- право є і державно-організаційне, і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Отже, правомірне виділення державно-організаційного, соціологічного, психологічного і нормативного понять права; крім зазначених суто теоретичних понять права, існують технічні (або практичні) поняття права. Всі, як теоретичні, так і технічні, не зводяться одне до одного;

- не можна задовольнятися лише перерахуванням різних наукових понять права, повинні існувати й такі синтетичні форми, які поєднували б ці поняття у новий вид пізнавальної цілісності. Але Б. Кістяківський, відкладаючи до іншого разу розгляд цього питання, обмежується постановкою завдання знайти такі логічні форми, які поєднували б різні наукові поняття явищ;

- кожне з понять права має тільки тоді наукове значення і цінність, коли воно пов'язане з реальністю права і визначає її більш-менш усебічно; кожне визначення поняття права, незалежно від того, в результаті вивчення якої б сторони права воно не стосувалося, повинно однаково мати на увазі і сукупність норм, і сукупність правовідносин, тобто й об'єктивне, і суб'єктивне право. Тільки якщо воно так чи інакше включає у своє визначення і те, й інше – воно справді охоплює реальність права.

Суть запропонованого Б.О. Кістяківським шляху дослідження полягає в такому: дослідник приймає все дане у праві як явище і факт за відому реальність і не прагне відволікатися від неї. Тому вже за вихідний пункт свого дослідження він повинен однаково прийняти і сукупність норм, і сукупність правовідносин. Водночас ці явища при їх складності і різнобічності не можуть бути охоплені науковим дослідженням відразу. Тому дослідник вирішує вчинити так, як чинять натуралісти: він заявляє, що буде досліджувати право, користуючись методами розчленовування й ізолювання. Цим шляхом, природно, повинно вийти чотири види (державно-наказовий, соціологічний, психологічний, нормативний) суто теоретичного дослідження

права. Всі ці різні дослідження, хоча кожне з них має на увазі, як правило, яку-небудь одну сторону правових явищ, являють однаково цінність у процесі наукового пізнання права в цілому. При цьому поряд із вивченням права з якої-небудь однієї сторони, всі інші сторони повинні бути пояснені, оскільки вони пов'язані, а деколи й зумовлені стороною, що складає основну тему дослідження. Інакше кажучи, при формулюванні результатів кожного із цих досліджень у тому або іншому понятті права повинен бути врахований цей зв'язок основної сторони права, що служить головним предметом даного дослідження, зі всіма іншими його сторонами. Безумовно, при цьому цілком усі інші сторони права не можуть бути пояснені якою-небудь однією його стороною, тому що вони належать до різних сфер явища. Зрозуміло, що, наприклад, психологічне дослідження права, навіть якщо воно соціально-психологічне, не може дати повного наукового знання про соціальну природу права. Якби це було можливо, то не треба було б робити всіх зазначених видів дослідження права, спрямованих на вивчення різних його сторін. Тоді досить було б якого-небудь одного з них.

5. Б.О. Кістяківський зробив вагомий внесок у визначення соціальної природи права, основних аспектів соціально-наукового вивчення права, відношення такого вивчення до догматичного вивчення права, а також значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної та практичної юриспруденції.

Критичний аналіз літератури із цього питання дозволяє Б.О. Кістяківському виділяти три підходи до визначення соціальної природи права. Відповідно до першого підходу, право може існувати тільки в суспільстві і громадському житті, зумовлює всі правові явища (що, на думку вченого, правильно, але не характерно тільки для права, тому що не тільки право, але й культура, мова, господарство, література, наука, мистецтво та ін. не можуть існувати без суспільства). Другий підхід, виходячи із цілком правиль-

ного теоретичного положення про те, що право складає частину суспільного цілого, робить звідси методологічно цілком неспроможний висновок: право не можна вивчати ізольовано, оскільки частина залежить від цілого. Отже, пропонується замінити юриспруденцію соціологією, тому що право (частину) неможливо вивчати окремо від соціального цілого (Б. Кістяківський вважає неправильним об'єднання дослідження права з дослідженням соціального цілого, тому що такий підхід не тільки не може служити меті більш повного і всебічного пізнання права, але й не здатний привести до будь-якого нового наукового знання). Відповідно до третього підходу, право є регулюючою формою спільного існування людей, завдяки якій втілюється в суспільство і стає предметом пізнання. Цей підхід заперечує можливість дослідження спільного життя людей та їх господарської діяльності поза правовими формами (на думку Б. О.Кістяківського, цей підхід базується на поєднанні логічних процесів з реальними, ототожненні юридичного формалізму з формалізмом гносеологічним і методологічним; він не відповідає і фактам з історії соціальних наук, тому що можливість дослідження, що заперечується при цьому, господарського життя ізольовано від правових форм у дійсності здійснювалася завжди (прикладом може бути факт існування політичної економії)). Ці три підходи до визначення соціальної природи права Б. Кістяківським вважаються невдалими, тому що вони не вловлюють соціальної сторони правових явищ. Правильну постановку цього питання вчений знаходить у С. Муромцева. Критикуючи хибну оцінку соціологічної теорії права С. Муромцева в юридичній літературі, Б. Кістяківський викладає своє бачення цього питання.

На думку Б.О. Кістяківського, для належного визначення соціальної природи права необхідно, насамперед, не брати до уваги ті риси права, що не є соціальними у буквальному значенні цього слова. Таким, насамперед, на думку вченого, є розуміння права як сукупність норм, тому що розглядом

права як сукупність норм воно залишається таким, яке „має відношення до суспільства, але не соціальним явищем з його характерними рисами”. Отже, є неправильним підхід із цього боку до права як до соціального явища.

Б. Кістяківський соціальну природу права у стислому вигляді визначає так: „Право складається з норм, постійно і систематично реалізується в житті, і тому здійснення є основною ознакою права. ... До цього можна додати, що право є і соціальний факт. Отже, хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен брати право у його здійсненні або у його втіленні в життя у вигляді соціального факту”. Хоча традиційне вчення про право бере до уваги і здійснення права, є вченням не тільки про об’єктивне право, але і про суб’єктивне право, наближаючись тим до тієї сторони права, що робить його соціальним явищем. Але воно, на думку Б. Кістяківського, розглядає суб’єктивне право як похідне від об’єктивного права, що і заважає йому піти до тих характерних рис правових явищ, що перетворюють їх на соціальні явища. Тоді як соціально-наукове вивчення права повинно визнати здійснення права основним моментом для його пізнання і розглянути право у його втіленні в правових відносинах. Іншими словами, вивчати те право, що живе в народі і виражається в його поведінці, в його вчинках, в його угодах, а не те право, що встановлене в параграфах кодексів. Власне в такій зміні самого об’єкта пізнання і складається, на думку Б.О. Кістяківського, розширення діапазону пізнання права. А це є передумовою найбільш повного і всебічного пізнання права, у чому й полягає теоретичне значення соціально-наукового вивчення права. Крім того, на думку Б. Кістяківського, соціально-наукове вивчення права дозволяє внести ясність також у питання про виникнення, зміну і припинення права. Соціально-наукове вивчення права свідчить, що виникнення, зміна і припинення права в законодавчому порядку („передбаченими самим законом шляхами”) не є єдиним шляхом правотворчості. Існує багато шляхів для виникнення нового права і зміни або припи-

нення права старого. До того ж, процес правотворчості – принаймні на перших своїх стадіях – є суто соціальний процес.

Як вважає Б.О. Кістяківський, соціально-наукове вивчення права має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Так, практичне значення соціально-наукового вивчення права полягає в тому, що воно дає можливість приймати закони, здатні зробити бажаний вплив на життя, приймати рішення, що відповідають потребам життя, справедливо застосовувати діюче право.

Хоча у своїх міркуваннях Б.О. Кістяківський соціально-наукове вивчення права весь час протиставляв традиційному або догматичному вченню права, його концепцію відрізняє те, що в ній соціально-наукове вивчення права не виключає догматичне, а навпаки, доповнює його [109]¹.

Б. Б. Кістяківський розрізняє „науку про право” і „науки про державу”. Згідно з ученим, питання про суть державної влади – це питання не правової науки, а загального вчення про державу. Вирішити це й інше питання можливо тоді, коли поряд з юридичними дослідженнями будуть зроблені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні дослідження держави. В трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище. Це є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Інші сторони державних явищ (економічні та соціальні) надаються іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу.

Що стосується кола тих питань, вивченням яких займається наука державного права, то, як вважав Б. Кістяківський, сюди входить дослідження в державі, або в різних державах, державно-правового ладу і державно-пра-

¹ [109] Меленко О.В. Б.А. Кистяковский о сущности социально-научного изучения права // Митне право. – Одесса, 2007. – № 2 (50). – С. 46-50.

вових установ. Вивченням цього предмета зумовлені завдання науки державного права. З одного боку, наука державного права вивчає державу як сукупність установ, а з іншого – як правове явище або як створення права. Іншими словами, наука державного права вивчає державу остільки, оскільки вона створюється і керується правом. Вчений був впевнений у тому, що його не можуть звинувачувати в однобічності і вузькості, тому що, вивчаючи одну сторону державно-суспільних явищ, він не стверджує, що вивчає державу в цілому. Крім того, він прямо вказує на те, що за межами тих сторін державних явищ, що вивчаються в державному праві, є ще інші сторони, які потрібно вивчати як предмет інших наук, наприклад, політичної економіки, соціології, соціального вчення про державу. Б.О. Кістяківський зазначає, що наука державного права, залишаючи соціальні й економічні відносини осторонь як галузь інших наук, проте не може їх зовсім ігнорувати; постійно повинна вказувати, де знаходиться межа державно-правових явищ і де починається сфера суто соціальних відносин. Існує цілий ряд і таких фактів державного життя, що, з одного боку, безсумнівно, мають величезне значення для державно-правового ладу, але з іншого, – найтісніше пов'язані із соціальним ладом. Як приклад, вчений вказує на політичні партії [108]¹.

7. Б.О. Кістяківський висловив ряд цінних методологічних ідей щодо проведення історичного дослідження.

По-перше, подібні дослідження, насамперед, вимагають спеціальної наукової підготовки, компетентності в досліджуваних питаннях.

По-друге, головними вимогами будь-якого історичного дослідження є об'єктивність і неупередженість; у таких дослідженнях не повинно бути

¹ [108] Меленко О.В. Б. Кістяківський про предмет та завдання вивчення держави // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави. – О., 2006. – С. 53-57.

місця для суб'єктивної сваволі.

По-третє, для історичного дослідження необхідна темпоральна віддаленість суб'єкта пізнання від об'єкта. Вчений вважає, що при вивченні точної (сучасної) історії її сучасниками, тобто при відсутності їх темпоральної віддаленості, неможливо дотриматися головних вимог, які висуваються до історичних праць – об'єктивність і неупередженість.

По-четверте, раціональним методом історичного дослідження є виклад найголовніших історичних подій досліджуваного суспільного явища в їх історичній послідовності з урахуванням історичного зв'язку між фактами. Дотримання цього методу допомагає дослідникові уникнути зайвих повторень і захищає його від перекручення історичного зв'язку між фактами.

По-п'яте, історик не повинен випустити з уваги соціально-історичний контекст досліджуваних явищ. Історичне вивчення визначених явищ, на думку Б.О. Кістяківського, вимагає висвітлення суспільної атмосфери, завдяки якій тільки виникають та існують ці явища.

Ці методологічно цінні установки, розроблені Б. Кістяківським, спрямовані на забезпечення плідності та соціальної результативності історико-юридичних досліджень політико-правових явищ [113]¹.

¹ [113] Меленко О.В. Методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2007. – С. 113-115.

РОЗДІЛ 3

ІДЕЇ Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Усі вчені минулого і сучасності визнають Б.О. Кістяківського, насамперед, як філософа. Так, Ар. Фатєєв стверджував: „Б.О. Кістяківський філософ з широкою амплітудою своїх визнань від ідеалістичного раціоналізму до позитивістського емпіризму” [153]¹. Далі Фатєєв пише: „Він (Б.О. Кістяківський. – *О.М.*) філософ права, у кращому розумінні слова, і притому – філософ методології, що не залишає без уваги жодного просування сучасної науки, ані її сили й перемоги, перед якими автор схиляється, ані її безсилля і поразок, що автор намагається пояснити” [153]². Ф. Тарановський писав: „В особі Б.О. Кістяківського ми маємо визначного представника наукового філософського напрямку в суспільних науках, зокрема в науці про державу, й глибокого знавця державного права” [23]³.

Водночас місце і заслуги Б.О. Кістяківського у вітчизняній науці взагалі, та в правовій науці, зокрема, і приналежність його до тієї або іншої школи вченими різних поколінь визначається по-різному. Так, М. Лосський вважає його філософом права соціологічного напрямку [96]⁴, В. Зенковський – філософом-неокантіанцем, внесок якого обмежений методологією

¹ [153] Фатєєв А.Н. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 31.

² [153] Там само. – С. 2. Див. також: [188] Walicki A. Legal Philosophies of Russian Liberalism: Clarendon Press. – Oxford, 1987. – P. 403

³ [23] Цит. за: Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С. 169.

⁴ [96] Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991. – С. 426.

права [35]¹, С. Депенчук [23]² і К. Радкевич [128]³ – представником природно-правової школи, Н. Жукова – прихильником етико-нормативного підходу до розуміння соціальних явищ [32]⁴.

Згідно з Ф. Тарановським, „особливо багато зроблено Б.О. Кістяківським для культурної цінності права й пристосування його як до політичного, так і соціального устрою” [23]⁵. С. Хейман Б. Кістяківського в цілому характеризує як прихильника „багатовимірною” соціологічного методу [156]⁶. На думку С. Максимова, Б. Кістяківський до права підходив і як соціолог, і як прихильник неокантіанської філософії цінності. Підхід Б. Кістяківського до розв’язання філософсько-методологічних проблем права цим ученим визначається як соціокультурний [98]⁷.

Загальнопоширеною є думка про те, що Б. Кістяківський є прихиль-

¹ [35] Зеньковский В.В. История русской философии. – Л., 1991. – Т. 2., ч. 2. – С. 128.

² [23] Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С. 152.

³ [128] Радкевич К.В. Методология социальных наук Б.А. Кистяковского (историко-философский анализ): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Российский университет дружбы народов. – М., 2002.

⁴ [32] Жукова Н.В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 15.

⁵ [23] Цит. за: Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С. 168.

⁶ [156] Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000. – С. 76.

⁷ [98] Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 127, 130.

ником соціологічного підходу до вивчення права. Зокрема, автори однієї праці, перелічуючи заслуги Б. Кістяківського, дійдуть висновку, що „сам Б.О. Кістяківський усе-таки схилився до соціологічного розуміння природи права. У будь-якому разі одна з його праць так і називається „Право як соціальне явище” [93]¹.

Але з цією думкою не можна погодитися. Те, що одна з його праць називається „Право як соціальне явище”, не може бути аргументом. Як відомо, в російському правознавстві необхідність соціально-наукового вивчення права була усвідомлена у другій половині сімдесятих років XIX ст. завдяки ідеям С. Муромцева. Однак у російському правознавстві згодом ідеї С. Муромцева не набули свого подальшого розвитку. Тим часом сутність соціально-наукового вивчення права не була з’ясована належно, що і власне привело Б. Кістяківського до спеціального розгляду цього питання.

Більше того, при цьому випускається з уваги, що Б. Кістяківський так само детально аналізував психологічне і нормативне поняття права [81]². Зокрема, критикує Л. Петражицького та І. Ільїна за те, що їх методологічна побудова заснована на визнанні єдино правомірного відповідно психологічного і нормативного поняття права. Б. Кістяківський не міг би собі дозволити побудувати свою концепцію лише на підставі соціологічного підходу.

При розкритті свого плюралістичного підходу до права Б.О. Кістяківський пише, що всі чотири види (державно-наказовий, соціологічний, психологічний, нормативний) є суто теоретичне дослідження права, хоча

¹ [93] Корнев А.В., Борисов А.В. Правовая мысль и юридическое образование в дореволюционной России: Учеб. пособ. – М., 2005. – С. 118.

² Див.: [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 265-324.

кожне з них має на увазі насамперед яку-небудь одну сторону правових явищ, що мають однакову цінність у процесі наукового пізнання права в цілому. При цьому поряд із вивченням права з якої-небудь однієї сторони всі інші сторони повинні бути пояснені, оскільки вони пов'язані, а деколи й зумовлені стороною, що складає основну тему дослідження. Інакше кажучи, при формулюванні результатів кожного із цих досліджень у тому або іншому понятті права повинен враховуватися цей зв'язок основної сторони права, що служить головним предметом цього дослідження, із всіма іншими його сторонами. Безумовно, при цьому цілком усі інші сторони права не можуть бути пояснені якою-небудь однією його стороною, тому що вони відносяться до різних сфер явища. Це означає що, зокрема, соціологічне дослідження права не може дати повного наукового знання про природу права. Якби це було можливо, то не треба було б робити всіх зазначених видів дослідження права, спрямованих до вивчення різних його сторін. Тоді досить було б якого-небудь одного з них [81]¹. На думку Б.О. Кістяківського, правильний науковий шлях дослідження права – це той шлях, що дає наукове знання всіх сторін права, тобто всіх його проявів у різних сферах, приводить до побудови цілісного знання про право, що охоплювало всі його сторони разом [81]².

Отже, автор вищенаведених думок не може бути прихильником якогось окремого підходу. Із цього погляду правильну оцінку Б. Кістяківському, як уявляється, дає А. Валицький. За його словами, Б.О. Кістяківський був людиною не якоїсь школи або напрямку, він був оригінальним

¹ [81] Там само. – С. 331-332.

² [81] Там само. – С. 332-333.

мислителем [188]¹.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що Б. Кістяківський був філософом, теоретиком і методологом права, прихильником синтетичної теорії права, який зробив значний внесок у соціологічне вивчення права, а також у розробку багатьох загальнотеоретичних проблем права і держави.

Неважно також помітити, що проблеми, пошуками відповідей на які займався вчений, актуальні і в даний час, і в цій якості знаходяться в центрі уваги теоретико-методологічних пошуків сучасних вітчизняних учених.

Значення наукової спадщини Б. Кістяківського для розвитку сучасної вітчизняної правової науки, думається, може бути простежене в таких напрямках.

1. Ідеї Б. Кістяківського зберігають свою наукову цінність, насамперед, щодо питання осмислення проявів, причин і шляхів виходу з кризи наукового знання. Як це не парадоксально, сьогодні так само, як і сто років тому – за часів Б. Кістяківського, соціально-гуманітарне знання знаходиться у кризовому стані, про що говориться на сторінках багатьох методологічно зорієнтованих наукових видань [20, 160]². Багато вчених при цьому наголошують на виявленні причин і проявів наукової кризи, а також ведуться пошуки її подолання.

Характерно, що за своїми головними характеристиками криза, яку

¹ [188] Walicki F. *Legal Philosophies of Russian Liberalism*: Clarendon Press. – Oxford, 1987. – P. 403.

² Див., напр.: [20] Дамирли М.А. *Право и История: эпистемологические проблемы (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания)*. – СПб., 2002; [160] Честнов И.Л. *Правопонимание в эпоху постмодерна*. – СПб., 2002.

переживають сьогодні соціально-гуманітарні науки, не відрізняється від кризи часів Б. Кістяківського. Головні її прояви аналогічні проявам, установленим ученим: невпевненість у вірогідності й об'єктивності наукових знань; безнадійне ставлення до науки; розчарування в силі науки і незадоволеність результатами, що досягаються нею, визнання відсутності загального й об'єктивного критерію з метою переваг тієї або іншої теорії; пошук задоволення в інших сферах духовної діяльності та ін.

Досвід Б. Кістяківського особливо цінний його оптимістичним ставленням до наукової кризи: „Але яка б не була сильна наукова криза, вона не настільки небезпечна, як може здаватися на перший погляд”. Тому що вона завжди вимагає докорінних змін, активізації пошуків нових методів і підходів [126]¹, що і є основою розвитку науки.

Зберігають свою наукову цінність також ідеї Б. Кістяківського з подолання наукової кризи. Безумовно, і сьогодні вихід з наукової кризи пов'язаний з проблемами логіки та методології соціально-гуманітарних наук. Особливо актуальні в даний час, зокрема, ідеї вченого з проблем утворення соціально-наукових понять.

2. Як уже зазначалося, одна з важливих особливостей наукової творчості Б. Кістяківського полягає в тому, що у нього методологічне знання тісно переплітається з предметним знанням, методологічні проблеми правознавства досліджуються у контексті відповідних проблем соціально-гуманітарних наук у цілому та на міждисциплінарній основі.

На фоні зазначеної особливості наукової творчості Б. Кістяківського,

¹ Про необхідність корінних змін у методології юридичних наук див.: [126] Рабінович П.М. Трансформація методології вітчизняного правознавства: досягнення і проблеми // Юридична Україна. – К., 2003. – № 1. – С. 20-25.

важливо помітити, що в сучасній юридичній науці найчастіше спостерігається зворотне: методологічні проблеми правознавства досліджуються окремо від конкретного матеріалу, а предметні дослідження розробляються без відповідних методологічних обґрунтувань. А це знижує наукову цінність проведених досліджень. Саме тісний взаємозв'язок і взаємне збагачення теорії і методології є надзвичайно важливими для розвитку сучасної правової науки. У цій сфері найбагатшим досвідом є саме досвід Б.О. Кістяківського.

3. Проблема праворозуміння в сучасній вітчизняній науці й синтетична (інтегральна) теорія права Б.О. Кістяківського. У даний час пошуки визначення права, як і за часів Б. Кістяківського, знаходяться в центрі уваги вітчизняної правової науки. Як зазначається в літературі, саме праворозуміння переживає кризу. І.Л. Честнов визначає три варіанти виходу з кризи праворозуміння: „1) пошук аргументів на користь одного типу праворозуміння, переконуючи всіх інших у своїй правоті; 2) спроба об'єднати „кращі сторони” всіх існуючих типів праворозуміння; 3) пошук „нового шляху” – іншого типу праворозуміння, якого сьогодні ще немає” [161]¹. Насправді варіантів з визначення права пропонується багато. Кожен вчений-теоретик права прагне внести щось своє, надати оригінальне формулювання. Однак проблема є настільки старою, дослідженою зусиллями багатьох великих учених і видатних фахівців і має такі багаті традиції, що сказати що-небудь дійсно нове стає майже неможливим. Мова може йти, у кращому випадку, про більш-менш вдалий і переконливий вибір, про нюанси аргументації, про своєрідну комбінацію вже відомих принципів і підходів. Отже, все різноманіття визначень права, запропонованих ученими за останні роки, поміщається в рамках загальноприйнятої типології праворозуміння і нікому не вдавалося вийти за

¹ [161] Честнов И.Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. – СПб., 2002. – С. 7.

межі традиційних напрямків правової думки [100]¹.

З приводу цього тенденція наближення і сполучення різних напрямків теорії права набирає сили. Безумовно, перспективний шлях теорії права получає в інтеграції різних напрямків. Але ця інтеграція повинна полягати не в пошуках єдиного поняття і визначення, а в органічному сполученні різних напрямків правової думки і виявленні ролі і місця кожного з них. Отже, тенденція, що складається у правовій науці, послідовно веде до повернення інтегрального праворозуміння.

У пострадянському вітчизняному правознавстві починаються зусилля з розробки інтегральної концепції права. У руслі цих зусиль знаходяться, зокрема, пошуки С.І. Максимова, М.А. Дамірлі, Ю.М. Оборотова, В.В. Дудченко.

У межах концепції структури правової реальності С.І. Максимова здійснюється аналіз полярної протилежності природного права і позитивного права як найбільш загальних категорій, що формують принципи буття права [99]². С.І. Максимов, виділяючи такі способи філософського освідомлення права, як: правовий позитивізм, правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм (класичні концепції природного права) і правовий інтерсуб'єктивізм (некласичні концепції природного права), оцінює їх як взаємодоповнюючі підходи до розуміння права, зазначає інтеграційні можливості екзистенційно-феномонологічної концепції права як антропологічної версії інтерсуб'єктивного способу освідомлення права.

У зв'язку з розробкою інтегральної теорії права є перспективними

¹ [100] Мартышин О.В. Нужно ли единое определение права // Теоретико-методологические проблемы права. – М., 2007. – С. 187.

² [99] Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харків, 2002. – С. 168.

пропозиції М.А. Дамірлі про необхідність обліку таких характеристик права як його соціальності (соціологічний вимір), як явища культури (культурологічний вимір), як явища, у центрі якого стоїть людина (антропологічний вимір). Ці три фундаментальних виміри правової реальності, виражені, відповідно до автора, в антропосоціокультурному підході, здатні вивести до нових горизонтів право розуміння [22]¹.

Ю.М. Оборотов наполягає поряд із традиційними підходами до права також брати до уваги релігійний вимір права, з урахуванням якого розроблено визначення права [116]². В.В. Дудченко пропонує комплементарно-цілісну концепцію пізнання права, що синтезує ідеї, факти та оцінки [27]³.

В російській юридичній науці спроби створення інтегральної теорії права розпочаті, зокрема, такими вченими, як А.В. Поляков і П.А. Оль [118, 124]⁴. Наприклад, автор комунікативної теорії права А.В. Поляков пропонує сформулювати тривимірне інтегроване поняття права шляхом виділення ключових аспектів, що по суті відображають сприйняття правового феномена з психологічної, культурологічної та прасіологічної точок зору. Триаспект-

¹ [22] Дамірлі М.А. Предметна сфера історико-правового пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – С. 18.

² [116] Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – Одесса, 2002. – С. 211.

³ [27] Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. – Одеса, 2006. – С. 273.

⁴ [124] Поляков А.В. Общая теория права: Курс лекций. – СПб., 2001; [118] Оль П.А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству. – СПб., 2005.

на правова реальність, на думку вченого включає ментальний (психічний), текстуальний (культурологічний) і діяльнісний (праксіологічний) плани. Причому взаємозалежність цих трьох планів правової реальності і дозволяє характеризувати право як психосоціокультурну цілісність, створювану безперервністю правової комунікації [124]¹.

Безумовно, всі охарактеризовані підходи так чи інакше враховують досвід Кістяківського. Дійсно, чим цінний досвід Б. Кістяківського у даній сфері? Приблизно таке ж запитання ставить Ар. Фатеев: „Що ж дає плюралістичний метод у тлумаченні Б.О. Кістяківського?”. Відповідаючи на це запитання, Фатеев зазначає: „Як прийом, він досить цінний, допомагає різнобічно й об’єктивно поставитися до різних наукових напрямків, критично зважити результати, що досягаються ними, привчає до думки, що істину можна шукати, підходячи до вивчення явища не тільки з одного боку” [153]². Думається, особливу цінність являє собою положення Б. Кістяківського про те, що кожне визначення поняття права, незалежно від того, яка сторона права вивчається, повинно однаково мати на увазі й об’єктивне, й суб’єктивне право.

Водночас для всіх існуючих варіантів інтегральної теорії права загальною є проблема заключного синтезу різних підходів. Адже „плюралізм не означає суто зовнішнє еkleктичне поєднання різних принципів і елементів, а припускає їх методологічне упорядкування” [99]³. Безумовно, є гносеологі-

¹ [124] Поляков А.В. Общая теория права: Курс лекций. – СПб., 2001. – С. 172.

² [153] Фатеев Ар. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 34.

³ [99] Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харків, 2002. – С. 176-177.

чно некоректним включення до системи методології методів, що виходять із взаємовиключних онтологічних підстав. „Система методології тоді стає еkleктичною сукупністю всіх можливих методів правового пізнання незалежно від онтологічних і концептуальних підстав їх формування” [89]¹.

І в цьому плані досвід Б.О. Кістяківського лише ще раз доводить труднощі здійснення заключного синтезу. Не випадково, що він представив не заключний синтез, який встановлюється чотирма поняттями права, що повинен призвести до цільного і повного знання про право, а лише підготував ґрунт для такого синтезу [81]². Тому правий Ар. Фатеев, коли пише, що у Б. Кістяківського відсутня повнота розробки плюралістичного методу [153]³. Уявляється, сьогодні головною проблемою створення інтегральної теорії права є саме розробка методології заключного синтезу результатів досліджень окремих сторін такого багатогранного явища як права.

4. Теоретико-методологічні ідеї Б. Кістяківського можуть бути орієнтиром для вирішення деяких наукознавчих проблем правознавства і суміжних із ним галузей. Серед цих проблем, зокрема, можуть бути зазначені такі.

4.1. Проблема статусу державознавства і його співвідношення з правознавством. Справа в тому, що в сучасній науці статус державознавства однозначно не визначений. Дослідник цього питання М.А. Дамірлі виділяє різні трактування дисциплінарного статусу системи знань про державу. За

¹ [89] Козловський А.А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.12 / Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2000. – С. 32.

² [81] Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 406.

³ [153] Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харків, 1917. – С. 34.

однією з них, державознавство ототожнюється з дисципліною, що займається теоретичними проблемами державної дійсності – теорією держави, а остання включається до системи правової науки. Інша позиція, що відрізнялася відносною послідовністю, визнаючи диференціацію знань про право і про державу, вчення про державу відносить до політичної науки. Якщо в першому випадку держава вивчається як юридичний феномен, то в другому – як політичний феномен. Тому вивчаються не всі аспекти такого багатогранного явища як держави [19]¹.

Для розв'язання зазначеної проблеми, думається, можуть бути методологічним фундаментом відповідні ідеї Б. Кістяківського. Як уже було встановлено, він розрізняв „науку про право” і „науку про державу”. На думку Б.О. Кістяківського, вирішити важливі питання щодо держави можна тоді, коли поряд з юридичними дослідженнями будуть зроблені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні дослідження держави.

У трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище, що є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Вчений стверджує, що досліджуючи одну сторону державно-суспільних явищ, не можна вивчати державу в цілому. Звідси випливає, що вивчення держави в цілому не може бути здійснене в межах юридичної науки. Інші сторони державних явищ (економічні і соціальні) повинні надаватися іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу. Отже, за Б.О. Кістяківським, сукупність цих знань і складає науку про державу.

¹ [19] Дамирли М.А. Государствоведение: понятие, предмет и система // Актуальные проблемы теории права и государства: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 1. – Калининград, 2001. – С. 22-30.

Однак, думається, проста сукупність зведень окремих наук про державу не може визнаватися самостійною наукою. Тому, правий М.А. Дамірлі, який твердить про необхідність самостійної науки – державознавства, завданням якої було б усебічне пізнання держави.

4.2. Проблема співвідношення догми права та загальної теорії права. На жаль, і ця проблематика не одержала своєї належної розробки в сучасній юридичній літературі. У тих рідких випадках, коли вчені міркують на цю тему в межах підручників, справа закінчується відтворенням застарілих дореволюційних уявлень. Так, в одному випадку предметом догми права визнається діюче національне законодавство і практика його застосування [157]¹. В іншому випадку догма права розглядається у більш широкому розумінні, ніж у вищезазначеному варіанті. Сюди включаються: поняття права і його місце у правовій системі, закономірності розвитку правових норм, їх зміст, загальні принципи, що формулюються з метою створення цілісної системи для ефективного застосування при регулюванні суспільних відносин, а також власне суспільні відносини [158]².

Що ж стосується співвідношення догми права і загальної теорії права, то як і в дореволюційній юридичній літературі [39, 115, 167]³, у сучасній

¹ [157] Цивільне право України: Підруч. у 3 кн. / За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. – Кн. 1. – О., 2005. – С. 49.

² [158] Цивільне право України: Академічний курс: Підруч. у 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. – Загальна частина. – К., 2003. – С. 51-52.

³ Наприклад, багато в чому завдання догматики у трактовці Г.Ф. Шершеневича збігаються із завданнями теорії права (Див.: [167] Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – 11-е изд. – Т. 1. – М., 1914). Інший дореволюційний вчений М.М. Капустін поняття „теорія права” і „загальна догматика права” вживав як синоніми ([39] Капу-

правовій науці в наявності рецидиву широкого розуміння догми права та її ототожнення із загальною теорією права. Активним апологетом подібного трактування є, наприклад, один зі знаменитих учених-правознавців С.С. Алексєєв. Зокрема, на його думку, „позитивна теорія (або теорія позитивного права) ... – це самодостатня юридична наука, предметом якої є догма права” [4]¹. Догма права вченим розуміється як „позитивне право в практичних справах і відносинах ... у вигляді об’єктивованих юридичних реалій” [4]². При цьому питаннями догми права, на його думку, є: „побудова позитивного права (норми права, правовідносини, елементи правовідносин), його зовнішні форми (закони, юридична техніка), юридичні феномени, пов’язані з його дією, реалізацією (акти застосування, способи тлумачення)” [4]³. Отже, догмі права, з одного боку, приписується суто практичне завдання, а з іншого – вона ототожнюється з теорією позитивного права. В умовах такого розуміння догми права виключається або, принаймні, є некоректним поряд з „теорією права” виділення „догми права”.

Думається, правильною у цьому питанні є позиція Б. Кістяківського. Він почав спробу визначити співвідношення загальної теорії права з догматикою права як за методологічною лінією, так і за предметною підставою. За Кістяківським, наука, що має своїм завданням відкриття реальної суті права, тобто того, „що праву завжди і необхідно властиве”, що робить право пра-

стин М.Н. Теория права. Общая догматика. – М., 1868). С.А. Муромцев говорив про „загальну догматичну теорію сучасного цивільного права утворених націй” ([115] Муромцев С.А. Что такое догма права. – М., 1885. – С. 19).

¹ [4] Алексєєв С.С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 163.

² [4] Там само. – С. 152.

³ [4] Там само. – С. 175-176.

вом, є загальна теорія права. Загальна теорія права, за його словами, як „надзвичайно важливий вид наукового пізнання права” має у своєму розпорядженні власні, зовсім особливі прийоми і шляхи дослідження. Завдання догми права є встановлення з метою класифікації родових і видових відмінностей різних правових інститутів, що дозволяють їх безпомилково розпізнавати. Предмет догматики права складає тільки право, що діяло або діє де-небудь, і аж ніяк не право взагалі, яке є предметом загальної теорії права. При цьому постулат про обмеженість і закінченість кожної правової системи, стійкості правопорядку залишається в силі для юристів-догматиків. За Б.О. Кістяківським, метод юридичної догматики – це методи формально-логічних узагальнень і класифікацій. За його словами, вони не застосовні в усіх тих випадках, коли виникають питання щодо суті явищ. Для пізнання реальної суті права недостатньо лише описових методів догматичної юриспруденції, необхідні ще й методи пояснювальні. Реальне явище можна науково пізнати, пояснивши його як причинною, так і телеологічною залежністю. Тому Б. Кістяківський переконаний, що панівне становище, яке завойовала собі догматична юриспруденція серед юридичних дисциплін, а також засвоєння загальною теорією права юридично-догматичного методу, негативно позначалося на науковій розробці загальної теорії права, вплинуло на постановку і розв’язання багатьох її проблем. Разом з тим у концепції Б.О. Кістяківського не виключається взаємозв’язок загальної теорії права та догматичної юриспруденції. Незважаючи на те, що догматична юриспруденція відрізняється створенням повноти розробки своїх понять, їх точністю і стійкістю, вона залежить від загальної теорії права, керується її положеннями.

Усе сказане підтверджує актуальність зазначених ідей Б.О. Кістяківського у даний час і водночас вимагає подальшої розробки з урахуванням стану сучасної правової науки.

5. Зберігають своє наукове значення ідеї Б.О. Кістяківського також для методологічного збагачення історико-правових досліджень. Здійснене дослідження наукової творчості Б. Кістяківського дозволяє виявити такі його цінні методологічні вимоги, спрямовані на забезпечення плodотворності та соціальної результативності історико-юридичних досліджень політико-правових явищ, як: компетентність і спеціальна наукова підготовка дослідника; його об'єктивність і неупередженість; темпоральна віддаленість суб'єкта пізнання від об'єкта; заборона перекручення історичного зв'язку між фактами; облік соціально-історичного контексту досліджуваних явищ та ін. Досвід історико-правової науки свідчить, що ігнорування зазначених методологічних вимог неодмінно приводить до ґрунтовного перегляду результатів здійснених тут досліджень.

Висновки до третього розділу

1. Б. Кістяківський був філософом, теоретиком і методологом права, був не прихильником окремого конкретного підходу, а синтетичної (інтегральної) теорії права, який зробив значний внесок і в соціологічне вивчення права, а також у розробку багатьох загальнотеоретичних проблем права і держави.

2. Проблеми, пошуками відповідей на які займався вчений, актуальні і в даний час і знаходяться в центрі уваги теоретико-методологічних пошуків сучасних вітчизняних вчених.

3. Наукові ідеї Б. Кістяківського зберігають своє значення для розвитку сучасної вітчизняної правової науки в таких напрямках: а) осмислення проявів, причин і шляхів виходу з кризи наукового знання; б) подолання розриву між методологічним знанням і предметним знанням; в) розв'язання проблем праворозуміння і створення синтетичної (інтегральної) теорії пра-

ва; г) вирішення деяких наукознавчих проблем правознавства і суміжних з нею галузей, зокрема, таких, як проблеми статусу державознавства і його співвідношення з правознавством, співвідношення догми права і загальної теорії права; д) методологічне збагачення історико-правових досліджень.

На завершення слід зазначити, що порушені Б. Кістяківським проблеми не дістали свого остаточного розв'язання й у наш час. Не тільки конкретні ідеї вченого, але й порушені ним проблеми, зберігаючи свою наукову цінність, можуть бути добрим підґрунтям для їх сучасної розробки.

ВИСНОВКИ

В дисертації представлено розв'язання наукового завдання, яке полягає в комплексному аналізі наукової спадщини відомого вченого-правознавця Б.О. Кістяківського у галузі розробки методологічних проблем правознавства і виявленні на цій підставі значення його методологічних ідей для сучасної вітчизняної правової науки.

Здійснене дослідження дало можливість дійти таких висновків.

1. Наукова спадщина Б.О. Кістяківського є багатогранною і складається:

- з філософських, соціологічних, а також історичних досліджень розвитку соціально-політичної думки, особливо внеску його вчителя, відомого українського вченого і політичного діяча М.П. Драгоманова у розвиток українського національного руху, конституційних, демократичних і федеративних ідей, а також досліджень українського питання;

- із власної науково-правової спадщини.

2. Системний аналіз науково-правової спадщини Б.О. Кістяківського дозволяє зазначити два важливі напрямки його науково-теоретичних правових досліджень:

1) глибока розробка методологічних проблем дослідження права;

2) оригінальне трактування важливих загальнотеоретичних проблем права.

Загальнотеоретичні погляди Б.О. Кістяківського як теоретика права охоплюють такі питання: а) поняття права: множинність понять права і єдність права; б) право як соціальне явище; в) соціальні функції та соціальне призначення права; г) реальність об'єктивного права; д) об'єктивне і

суб'єктивне, раціональне й ірраціональне в праві; е) право, держава й особистість: проблеми усунення протиріч між інтересами держави й особистості; е) проблеми теоретичного обґрунтування прав людини й громадянина; ж) сутність державної влади; з) співвідношення права та держави; і) конституційна або правова держава та ін.

3. Методологія в науково-правовій творчості Б. Кістяківського посідала центральне місце, мала складну і різноманітну проблематику. При цьому вчений виходив із ширших позицій у трактуванні методології, розуміючи її як теорію пізнання.

Важливими особливостями методології правознавства Б. Кістяківського є:

1) необмеженість методології Б. Кістяківського лише методологічними проблемами права, вона містила в собі також проблеми самої правової науки, точніше – її наукознавчі проблеми;

2) в науковій творчості Б. Кістяківського методологічне знання тісно переплітається з предметним знанням, у ній саме науково-теоретичне знання виконує методологічну функцію і входить до арсеналу методологічного знання;

3) методологічні проблеми правознавства досліджуються Б. Кістяківським у контексті відповідних проблем соціально-гуманітарних наук у цілому та на міждисциплінарній основі.

4. В системі методологічних досліджень вченого можна виділити:

1) методологічні розробки, які є загальними для всіх соціальних наук, у тому числі правових;

Системний аналіз праць ученого дозволяє серед проблем, що належать до цієї групи, виділити такі: а) криза соціально-наукового пізнання і шляхи її подолання; б) проблеми логіки й методології соціальних наук; в) співвідношення природно-наукового і соціально-наукового типів мислен-

ня; г) категорії необхідності, обов'язковості та справедливості при дослідженні соціальних явищ.

2) методологічні розробки, які є специфічними для правових наук.

У центрі наукових пошуків Б.О. Кістяківського як методолога права знаходилися такі важливі проблеми методології правознавства, як: а) стан і проблеми пізнання права, завдання правової науки; б) методологічна природа правової науки: співвідношення і взаємодія у пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства; в) методологічні особливості загальної теорії права, співвідношення загальної теорії права з догматичною юриспруденцією і філософією права; г) необхідність методологічного плюралізму і синтетичний підхід до пізнання права; д) деякі методологічні аспекти вивчення держави як правового явища, методологічні труднощі в науці про державу; е) методологічні проблеми історико-правових досліджень політико-правових явищ.

5. Основними положеннями концепції Б.О. Кістяківського про методологічну природу правової науки є: 1) різноманіття права є фактом емпіричної дійсності, тобто, предмет науки про право має емпіричний характер; 2) основне завдання полягає в забезпеченні самостійності правової науки; 3) щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна орієнтуватися на філософію культури і тільки за її допомогою на всі гуманітарні науки, які об'єднані філософією в цілісну систему наукового знання; 4) для розвитку правової науки надзвичайно важливе значення мають напрямок, темп та інтенсивність філософського мислення; з огляду на те, що правова наука й у майбутньому змушена шукати підтримки у філософії, вчений застерігає від нової небезпеки – не потрапити в залежне від неї становище.

6. Основними аспектами концепції загальної теорії права

Б.О. Кістяківського є:

- а) пояснення процесу виникнення та розвитку загальної теорії права;
- б) з'ясування завдань і методів загальної теорії права;
- в) уточнення співвідношення загальної теорії права з філософією права і догматичною юриспруденцією.

Виникнення загальної теорії права Б.О. Кістяківський пояснює двояко. З одного боку, він становлення загальної теорії права пов'язує, у першу чергу, із загальними частинами галузевих правових наук, а потім з філософією права й енциклопедією права, а з іншого – із принципом єдності права як явища. При цьому він думав, що: по-перше, перетворення загальної теорії права на самостійну наукову правову дисципліну не зробить зайвими загальні частини окремих галузевих правових дисциплін; по-друге, вона не скасує і не замінить філософії права, оскільки зміст загальної теорії права є вужчим за зміст філософії права (на жаль, при цьому вчений не вказує, у чому саме полягає ця „вужкість”) і вони відрізняються також за методами.

Б. Кістяківський визначає співвідношення загальної теорії права з догматикою права як за методологічною лінією, так і за предметною підставою. На думку Б.О. Кістяківського, наука, що має своїм завданням відкриття реальної суті права, тобто того, „що праву завжди і необхідно властиве”, що робить право правом, є загальна теорія права. Завданням догми права є встановлення з метою класифікації родових і видових відмінностей різних правових інститутів, що дозволяють їх безпомилково розпізнавати. Предмет догматики права складає тільки право, що діяло або діє де-небудь, і аж ніяк не право взагалі, яке є предметом загальної теорії права. При цьому постулат про обмеженість і закінченість кожної правової системи, стійкість правопорядку залишається в силі для юристів-догматиків. На думку Б.О. Кістяківського, метод юридичної догматики – це методи формально-логічних

узагальнень і класифікацій. За його словами, вони не застосовні у всіх тих випадках, коли виникають питання щодо суті явищ. Для пізнання реальної суті права недостатньо лише описових методів догматичної юриспруденції, необхідні ще й методи пояснювальні. Реальне явище можна науково пізнати, пояснивши його як причинною, так і телеологічною залежністю. Тому Б.О. Кістяківський переконаний, що панівне становище, що завоювала собі догматична юриспруденція серед юридичних дисциплін, а також засвоєння загальною теорією права юридично-догматичного методу негативно позначається на науковій розробці загальної теорії права, впливає на постановку і розв'язання багатьох її проблем. Водночас у концепції вченого не виключається взаємозв'язок загальної теорії права і догматичної юриспруденції. Незважаючи на те, що догматична юриспруденція відрізняється створенням повноти розробки своїх понять, їх точністю і стійкістю, вона залежить від загальної теорії права, керується її положеннями.

У концепції Б.О. Кістяківського щодо загальної теорії права є такі недоліки. По-перше, суперечливими уявляються думки вченого про співвідношення методу і предмета науки. Так, з одного боку, він визнає первинність методу по відношенню до предмета, методіві надає особливого значення при класифікації наук. З іншого боку, він говорить про загальну теорію права як про самостійну науку, метод якої є не достатньо з'ясований. Звідси правомірний висновок про первинність предмета по відношенню до методу. По-друге, недостатньо з'ясованим залишається співвідношення загальної теорії права і філософії права. Більше того, межі між ними стираються в контексті висловлювань ученого про те, що результатом синтетичного пізнання права в межах загальної теорії права повинно бути розкриття і збагнення змісту права, і тут наука про право стикається з філософією права.

7. Б.О. Кістяківський був філософом, теоретиком і методологом права, він не схилився до окремого конкретного підходу, як це прийнято вважати, а був прихильником синтетичної (інтегральної) теорії права, який зробив значний внесок у соціологічне вивчення права, а також у розробку багатьох загальнотеоретичних і методологічних проблем права і держави.

8. Плюралістична (синтетична) концепція права Б.О. Кістяківського є одним із перших подібних проектів у світовій правовій думці і першим в українській правовій науці. Основні постулати плюралістичної (синтетичної) концепції права науковця можуть бути зведені до такого: а) відкидання одностороннього підходу до права; б) право – складне багатоаспектне явище, що не піддається однозначному визначенню; в) воно входить до різних сфер людського життя і діяльності, всі різні його прояви або всі його сторони багатогранної та різноманітної суті підлягають цілком самостійному вивченню і розробці; г) право як явище єдине; всі існуючі поняття права обмежені; жодне з понять, запропонованих основними концепціями права, не може претендувати на безроздільне панування в науці про право; д) множинність понять права: науково правомірними є не одне, а кілька понять права, не можна створити єдиного наукового поняття права, тому що таких понять декілька; е) право є і державно-організаційне, і соціальне, і психічне, і нормативне явище; отже, правомірним є виділення державно-організаційного, соціологічного, психологічного і нормативного поняття права. Крім зазначених суто теоретичних понять права, існують технічні (або практичні) поняття права; всі ці поняття, як теоретичні, так і технічні, не зводяться один до одного; е) не можна задовольнятися лише перерахуванням різних наукових понять права, повинні існувати й такі синтетичні форми, які поєднували б ці поняття у новий вид пізнавальних цілісностей (але Б.О. Кістяківський, відкладаючи до іншого разу розгляд цього питання, обмежується постановкою завдання знайти такі логічні форми, які поєднували б різні наукові поняття явищ);

ж) кожне з понять права має тільки тоді наукове значення і цінність, коли воно пов'язане з реальністю права і визначає її більш-менш усебічно; з) кожне визначення поняття права, незалежно від того, в результаті вивчення якої б сторони права воно не стосувалося, повинно однаково мати на увазі і сукупність норм, і сукупність правовідносин, тобто й об'єктивне, і суб'єктивне право.

Суть запропонованого Б.О. Кістяківським шляху дослідження полягає такому: дослідник приймає все надане у праві як явище і факт за відому реальність і не прагне відволікатися від неї. Так само за вихідний пункт свого дослідження він повинен однаково прийняти і сукупність норм, і сукупність правовідносин. Водночас ці явища при їх складності і різнобічності не можуть бути охоплені науковим дослідженням відразу. Тому дослідник вирішує вчинити так, як чинять натуралісти: він заявляє, що буде досліджувати право, користуючись методами розчленовування й ізолювання. Цим шляхом, природно, повинно вийти чотири види (державно-наказове, соціологічне, психологічне, нормативне) суто теоретичне дослідження права. Усі ці різні дослідження, хоча кожне з них має на увазі, як правило, яку-небудь одну сторону правових явищ, являють собою однакову цінність у процесі наукового пізнання права в цілому. При цьому поряд із вивченням права з якої-небудь однієї сторони всі інші сторони повинні бути пояснені, оскільки вони пов'язані, а деколи й зумовлені стороною, що складає основну тему дослідження. Інакше кажучи, при формулюванні результатів кожного із цих досліджень у тому або іншому понятті права повинен бути врахований цей зв'язок основної сторони права, що служить головним предметом цього дослідження, зі всіма іншими його сторонами. Безумовно, при цьому цілком усі інші сторони права не можуть бути пояснені якою-небудь однією його стороною, тому що вони належать до різних сфер явища. Якби це було можливо, то не треба було б робити всіх зазначених видів дослідження права,

спрямованих на вивчення різних його сторін. Тоді досить було б якого-небудь одного з них. У даній схемі Б.О. Кістяківський представив не кінцевий синтез, що встановлюється ним чотирма поняттями права, які повинні призвести до цілісного і повного знання про право, а лише підготував ґрунт для такого синтезу. А проведення заключного синтезу є головною проблемою в синтетичній (інтегральній) концепції права Б.О. Кістяківського.

9. Б.О. Кістяківський зробив вагомий внесок у визначення соціальної природи права, основних аспектів соціально-наукового вивчення права, відношення такого вивчення до догматичного вивчення права, а також значення соціально-наукового вивчення права для теоретичної та практичної юриспруденції. На думку Б.О. Кістяківського, для належного визначення соціальної природи права необхідно, насамперед, не брати до уваги ті риси права, що не є соціальними в буквальному розумінні цього слова. Таким, насамперед, на думку вченого, є розуміння права як сукупності норм. Як вважав Б. Кістяківський, здійснення є основною ознакою в соціальному понятті права, отже, хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен брати право у його здійсненні або у його втіленні в життя у вигляді соціального факту. Хоча традиційне вчення про право бере до уваги і здійснення права, є вченням не тільки про об'єктивне право, але і про суб'єктивне право, наближаючись цим до тієї сторони права, що робить його соціальним явищем. Але воно, на думку Б.О. Кістяківського, розглядає суб'єктивне право як похідне від об'єктивного права, що і заважає йому підійти до тих характерних рис правових явищ, які перетворюють їх на соціальні явища. Тоді як соціально-наукове вивчення права повинно визнати здійснення права основним моментом для його пізнання і розглянути право в його втіленні в правових відносинах. Іншими словами, вивчати те право, що живе в народі і виражається у його поведінці, у його вчинках, у його угодах, а не те право, що встановлене в параграфах кодексів. Власне в такій зміні самого об'єкта

пізнання і полягає, на думку Б.О. Кістяківського, розширення діапазону пізнання права, а це є передумовою найбільш повного і всебічного пізнання права, у чому й полягає теоретичне значення соціально-наукового вивчення права. Крім того, Б. Кістяківський вважає що, соціально-наукове вивчення права дозволяє внести ясність також у питання про виникнення, зміну і зникнення права. Соціально-наукове вивчення права показує, що виникнення, зміна і зникнення в законодавчому порядку не є єдиним шляхом створення права, що є багато шляхів для виникнення нового права і зміни або скасування права старого. До того ж, процес правотворчості – принаймні на перших своїх стадіях – є суто соціальним процесом. На думку Б.О. Кістяківського, практичне значення соціально-наукового вивчення права полягає в тому, що воно дає можливість приймати закони, здатні зробити бажаний вплив на життя, приймати рішення, що відповідають потребам життя, справедливо застосовувати діюче право.

Хоча у своїх міркуваннях Б. Кістяківський соціально-наукове вивчення права весь час протиставляв традиційному або догматичному вченню права, однак його концепцію відрізняє те, що в ній соціально-наукове вивчення права не виключає догматичне, а навпаки, доповнює його.

10. Звертаючи увагу на методологічні труднощі при вивченні держави, Б. Кістяківський розрізняв „науку про право” і „науку про державу”. На його думку, вирішити важливі питання щодо держави можна тоді, коли поряд з юридичними дослідженнями будуть зроблені історико-політичні, соціологічні, психологічні та філософсько-ідеологічні дослідження держави. У трактуванні Б. Кістяківського наука про право вивчає державу як суто правове явище, що є предметним завданням спеціальної науки про право – науки державного права. Вчений стверджує, що, досліджуючи одну сторону державно-суспільних явищ, не можна вивчати державу в цілому. Звідси вип-

ливає, що вивчення держави в цілому не може бути здійснене в межах юридичної науки. Інші сторони державних явищ (економічні і соціальні) повинні надаватися іншим наукам – політичній економії, соціології та соціальному вченню про державу. Отже, на думку Б.О. Кістяківського, сукупність цих знань і складає науку про державу.

11. Здійснене дослідження наукової творчості Б.О. Кістяківського дозволило виявити такі його цінні методологічні вимоги, спрямовані на забезпечення плідності і соціальної результативності історико-юридичних досліджень політико-правових явищ: компетентність і спеціальна наукова підготовка дослідника; його об'єктивність і неупередженість; темпоральна віддаленість суб'єкта пізнання від об'єкта; заборона перекручення історичного зв'язку між фактами; врахування соціально-історичного контексту досліджуваних явищ. Досвід історико-правової науки показує, що ігнорування зазначених методологічних вимог неодмінно приводить до ґрунтовного перегляду результатів здійснених тут досліджень.

12. Погляди вченого мають велике концептуальне значення для розвитку правової науки в сучасній Україні. Проблеми, пошуками відповідей на які займався Б.О. Кістяківський, актуальні і в даний час, і в цій якості знаходяться в центрі уваги теоретико-методологічних пошуків сучасних вітчизняних учених. Наукові ідеї Б.О. Кістяківського зберігають свою актуальність для розвитку сучасної вітчизняної правової науки у таких напрямках: а) осмислення проявів, причин і шляхів виходу з кризи наукового знання; б) подолання розриву між методологічним знанням і предметним знанням; в) розв'язання проблем праворозуміння і створення синтетичної (інтегральної) теорії права; г) вирішення деяких наукознавчих проблем правознавства і суміжних з ним галузей, зокрема таких, як проблеми статусу державознавства та його співвідношення з правознавством, співвідношення догми права

та загальної теорії права; д) методологічне збагачення історико-правових досліджень.

Порушені Б.О. Кістяківським проблеми не отримали свого остаточного розв'язку й у наш час. Не тільки конкретні ідеї вченого, але й висунуті ним проблеми, зберігаючи свою наукову цінність, можуть бути добрим підґрунтям для їх сучасної розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдеева Л.Р. Право и его философы в России: Б.А. Кистяковский // Вестн. МГУ, Сер 7. – 1990. – № 3. – С. 38-48.
2. Агеев Ю.И. Вопросы права, государства и культуры в трактовке русского дореволюционного правоведа Б. А. Кистяковского // Вопросы теории и истории государства и права. – 1969. – № 58. – С. 72-90.
3. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 18 с.
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. Альчук М. Богдан Кістяківський и сучасність: методологія права // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Матер. Першого всеукр. круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). – Львів: Край, 2006. – С. 7-14.
6. Амбросова О.Н., Атаян Г.Ю. Критика теории экономического материализма в трудах Б.А. Кистяковского в контексте социологической теории права // Тенденции развития юридической науки. – Ставрополь: Сервисшкола, 2005. – С. 11-15.
7. Архив Б.А. Кистяковского // Проблемы социологии. – 1992. – № 1. – С. 157-164.
8. Бигун В. Человек и право в работах Б.А. Кистяковского: традиция и современность // Проблемы философии права: Сб. ст. / Под ред. А.Н. Литвинова. МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. Дел. – Луганськ: РИО ЛГУВД, 2006. – С. 324-342.
9. Бойцова В.В. Идея правового государства в трудах русских юристов

- (административно-правовой аспект) // Известия вузов. Сер. Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 61-66;
10. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX века // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 26-40.
 11. Василенко Микола. Академік Богдан Олександрович Кістяковський // Записки соціально-економічного відділу, Українська Академія наук. – К., 1923. – Т. 1. – VIII-XLI.
 12. Василенко Н.П. Академик Богдан Александрович Кистьяковский // Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб.: РГХИ, 1999. – С. 647-671.
 13. Гамбаров Ю.С. Задачи современного правоведения // Журнал министерства юстиции. – 1907. – Янв.
 14. Глушаченко С.Б., Пиджаков А.Ю., Малькова Е.Г. Политико-правовое учение Б.А. Кистьяковского // История государства и права. – 2006. – № 5. – С. 19-23.
 15. Голосенко И.А. Персоналии. Кистьяковский Б.А., Хвостов В.М., Гуревич А.В. // Социологические исследования. – Январь 1998. – № 1. – С. 136-141 .
 16. Горячева Е.М. Методологические аспекты концепции правового государства в трудах Б.А. Кистьяковского // Проблемы истории государственного управления: государственный аппарат и реформы в России (к 200-летию министерской системы управления в России): Матер. междунар. науч. конф. 24-25 октября 2002, г. Санкт-Петербург. – Ч. 2. – СПб., 2004. – С. 61-63.
 17. Графский В.Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49-64.

18. Гредескул М.А. Лекции по общей теории права // Антологія української юридичної думки: В 6 т. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002. – С. 282-304.
19. Дамирли М.А. Государствоведение: понятие, предмет и система // Актуальные проблемы теории права и государства: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 1. – Калининград: филиал СПБИНВЭСЭП, 2001. – С. 22-30.
20. Дамирли М.А. Право и История: эпистемологические проблемы (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания). – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 456 с.
21. Дамирли М.А. Специфика историко-правового познания и новый облик историко-правовой науки // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 16. – С. 439-456.
22. Дамірлі М.А. Предметна сфера історико-правова пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – 38 с.
23. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
24. Диспут Б. А. Кистяковского в Харьковском университете // Право. – 1917. – 2 мая (№13). – С. 787-798.
25. Днепровская И.В., Масалова Н.А. Неокантианские предпосылки концепции гражданского общества Б.А. Кистяковского: от гносеологизма - к онтологии общества // Проблемы гражданского общества и правового государства. Сборник статей и материалов. – Чита: Поиск, 2005. – Вып. 6. – С. 6-15.
26. Драгоманов М.П. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Политические сочинение М. П. Драгманова / Ред. И. Гревс, Б. Кистяковский. – М., 1908.

27. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – 304 с.
28. Думова Н.Г. Из истории кадетской партии в 1917 году // Ист. зап. – М.: Наука, 1972. – Т. 90.
29. Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. (Октябрь 1917 – 1920 гг.). – М.: Наука, 1982. – 342 с.
30. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. – 241 с.
31. Думова Н.Г. Кончилось ваше время. – М.: Политиздат, 1990. – 215 с.
32. Жукова Н.В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 18 с.
33. Жукова Н.В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 180 с.
34. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М.: Высш. шк., 1987. – 160 с.
35. Зеньковский В.В. История русской философии. – Л., 1991. – Т. 2. – Ч. 2.
36. Ильин И. Понятия права и силы. Опыт методологического исследования // Вопросы философии и психологии. – Кн. 101. – М., 1910. – С. 1-38.
37. Исаев И.А. Политико-правовая утопия в России (конец 19 – начало 20 вв.). – М., 1991. – 264 с.
38. История политических и правовых учений: Учеб. для студентов вузов / В.Г. Графский, Н.М. Золотухина, Л.С. Мамут и др.; Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М.: НОРМА - ИНФРА-М, 1999. – 736 с.

39. Капустин М.Н. Теория права. Общая догматика. – М., 1868. – 324 с.
40. Кареев Н.И. Обзор “Социальных наук и прав” Б. А. Кистяковского // Голос минувшего. – 1917. – № 11/12. – С. 345-351;
41. Кистяковский Б.А. „Русская социологическая школа” и категория возможности при решении социально-этических проблем // Проблемы идеализма / Ред. Н.И. Новгородцев. – М., 1902. – С. 297-393.
42. Кистяковский Б.А. Аграрии в Германии // Новое слово. – 1897. – № 10. – С. 152-179.
43. Кистяковский Б.А. В защиту научно-философского идеализма // Вопросы философии и психологии. – 1907. – Кн. 86. – С. 57-109.
44. Кистяковский Б.А. В защиту научно-философского идеализма // Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С. 189-254.
45. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины (приложение к журналу „Вопросы философии”. – М., 1991. – С. 122-149.
46. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции / Ред. М.О. Геншензон. – М., 1909. – Изд. 1-5.
47. Кистяковский Б.А. Вместо предисловия ко второму изданию // Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни: 2-я ред. – СПб., 1896. – С. V-XIV.
48. Кистяковский Б.А. Георг Еллинек как мыслитель и человек // Русская мысль. – М., 1911. – № 3. – С. 77-86.
49. Кистяковский Б.А. Герцен и Украина // Украинская жизнь. – 1912. – № 4. – С. 22-30.
50. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). – М., 1908. – 384 с. (на правах рукописи).

51. Кистьяковский Б.А. Государственное право (общее и русское). Лекции Б.А. Кистьяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб.: РГХИ, 1999. – С. 415-571.
52. Кистьяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141-150.
53. Кистьяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. 1906. – Ноябрь-декабрь (№ 85). – С. 469-507.
54. Кистьяковский Б.А. Единство народного представительства // Вопросы политики и государственного строительства /Под общ. ред. С.В. Веселовского и Н.В. Якушкина. – М., 1917.
55. Кистьяковский Б.А. Идея равенства с социологической точки зрения // Мир божий. – 1900. – 4(1). – С. 160-169.
56. Кистьяковский Б.А. К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию // Русская мысль. – май, 1911. – № 5 (32). – С. 131-146.
57. Кистьяковский Б.А. Как осуществить единое народное представительство? Часть 1 // Русская мысль. – Март 1907 г. – № 28. – С. 113-134.
58. Кистьяковский Б.А. Как осуществить единое народное представительство? Часть 2 // Русская мысль. – Апрель 1907 г. – № 28. – С. 49-71.
59. Кистьяковский Б.А. Как осуществить единое народное представительство? Часть 3 // Русская мысль. – Июнь 1907 г. – № 28. – С. 156-168.
60. Кистьяковский Б.А. Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Жизнь. – 1900. – № 5-6.
61. Кистьяковский Б.А. Конституция дарования и конституция завоевания

- // Полярная звезда. – 1906. – 26 февраля (№ 11). – С. 747-754.
62. Кистяковский Б.А. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии // Юридический вестник. – М., 1914. – Кн. 5. – С. 70-106.
63. Кистяковский Б.А. М.П. Драгоманов и „Вольное слово” // Украинская жизнь. – 1912. – Январь (№ 1). – С. 97-119.
64. Кистяковский Б.А. М.П. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре // Украинская жизнь. – 1912. – Июнь (№ 6). – С. 10-35.
65. Кистяковский Б.А. М.П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. – Сентябрь 1911 г. – 32 (№ 2). – С. 132-150.
66. Кистяковский Б.А. Методология и ее значение для социальных наук и юриспруденции // Юридический вестник. 1917. – Кн. 18.
67. Кистяковский Б.А. Наше политическое образование // Свобода и культура. – 1906. – 7 мая (№ 6). – С. 415-422.
68. Кистяковский Б.А. Наши задачи // Юридический вестник. – 1913. – Январь (№ 1). – С. 1-15.
69. Кистяковский Б.А. Непрерывность правового порядка // Юридический вестник. – 1917. – кн. 17. – С. 8-10.
70. Кистяковский Б.А. Общество и индивид: Методологическое исследование / Пер. с нем. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. – 152 с.
71. Кистяковский Б.А. Политическое и юридическое значение Манифеста 17 октября 1905 года // Юридический вестник. – 1915. – Март (№ 3). – С. 107-111.
72. Кистяковский Б.А. Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – Январь (№ 1). – С. 116-142.
73. Кистяковский Б.А. Право как социальное явление // Вопросы права. – М., 1911. – Кн. 8. – № 4.

74. Кистьяковский Б.А. Предисловие // Собрания политических сочинений М.П. Драгоманова / Ред. Кистьяковский Б. А. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. VII – LIX.
75. Кистьяковский Б.А. Проблема и задача социально-научного познания // Вопросы философии и психологии. – М., 1912. – Кн. 112.
76. Кистьяковский Б.А. Программа по общей теории государства // Программы для самообразования. Науки общественно-юридические. – М., 1913.
77. Кистьяковский Б.А. Рациональное и иррациональное в праве // Философский сборник, посвященный Л.М. Лопатину. – М., 1911.
78. Кистьяковский Б.А. Реальность объективного права // Логос. – М., 1910. – Кн. 2. – С. 193-239.
79. Кистьяковский Б.А. Русская социологическая школа и категория возможности при решении социально-этических проблем // Проблемы идеализма / Ред. Н.И. Новгородцев. – М., 1903. – С. 297-393.
80. Кистьяковский Б.А. Русские оппозиционные партии и украинцы // Освобождение. – 1905. – Сентябрь (№ 77). – С. 467-470.
81. Кистьяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
82. Кистьяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Антологія української юридичної думки: В 6 т. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002. – С. 324-350.
83. Кистьяковский Б.А. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России. – М., 1912. – 112 с.
84. Кистьяковский Б.А. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: В.Я. Богучарский. „Из истории

- политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия „Народной Воли“, ее происхождение, судьбы и гибель. М., 1912)” // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб.: РГХИ, 1999. – С. 573-644.
85. Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти // Юридические записки. – Ярославль, 1913. – Кн. 3.
86. Кистяковский Б.А. Что такой национализм // Национальные проблемы. – 1915. – Май (1). – С. 1-2.
87. Кистяковский Б.А. Юбилейная выставка в Базеле // Новое слово. – 1897. – № 2. – С. 79-95.
88. Кистяковский Б.А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 94-111.
89. Козловський А.А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
90. Козюбра М.І. Наукознавчі проблеми загальної теорії держави і права // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Упорядники М.І. Панов, Ю.М. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 91-94.
91. Козюбра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки // Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т государства и права; Отв. ред. Н.И. Козюбра. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5-19.
92. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. – СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2003. – 430 с.
93. Корнев А.В., Борисов А.В. Правовая мысль и юридическое образование в дореволюционной России: Учебное пособие. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 288 с.

94. Ландау Борис. Вчення Б.О. Кістяківського про державу // Записки соціально-економічного відділу, Українська Академія наук. – Київ, 1923. – Т. 1. – С. 15-20.
95. Листи до Івана Франка і інших. – Лівів, 1906. – Т. 1.
96. Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991. – 736 с.
97. Львов С.А. Критика „философии ценностей” в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б.А. Кистяковский): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук (12.00.01). – Л.: ЛГУ им. А.А. Жданова, 1983. – 20 с.
98. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126-136.
99. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
100. Мартышин О.В. Нужно ли единое определение права // Теоретико-методологические проблемы права. – М.: ИКД „Зерцало-М”, 2007. – С. 187-212.
101. Мейер Д.И. Русское гражданское право // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. – Т. IV. Россия XI-XIX вв. / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М., 1999. – С. 554-555.
102. Меленко О.В. Б. Кістяківський про предмет та завдання вивчення держави // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції правників-початківців, присвяченої пам’яті видатних учених-юристів П.О. Недбайло, О.В. Стрілова, В.В. Копейчикова. Одеса, 10-11 листопада 2006 р. / Відп. ред. Ю.М. Оборотов. – О.: Юридична література, 2006. – С. 53-57.

103. Меленко О.В. Б.А. Кистяковский о сущности социально-научного изучения права // Митне право. – Одесса, 2007. – № 2 (50). – С. 46-50.
104. Меленко О.В. Б.О. Кістяківський про методологічну природу правової науки: співвідношення і взаємодія в пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2007. – № 34. – С. 445-447.
105. Меленко О.В. Б.О. Кістяківський як методолог і теоретик права (до постановки проблеми) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XII регіональної науково-практичної конференції. 9-10 лютого 2006 р. – Львів: Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – С. 36-37.
106. Меленко О.В. Концепция общей теории права Б.А. Кистяковского // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / Голов. ред. С.В. Ківалов; Відп. за вип. Л.І. Кормич. – О.: Фенікс, 2007. – С. 74-79.
107. Меленко О.В. Методологічні вимоги Б.О. Кістяківського до історико-юридичних досліджень політико-правових явищ // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. 8-9 лютого 2007 р. – Львів: Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2007. – С. 113-115.
108. Методологические и теоретические проблемы юридической науки / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 1986. – 240 с.
109. Методологические проблемы историко-научных исследований. – М.: Изд-во „Наука”, 1982. – 360 с.
110. Методологические проблемы правоведения / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 1994. – 176 с.

111. Методологические проблемы советской юридической науки: Сб. ст. / Ред. колл. А.М. Васильев и др.— М.: Изд-во „Наука”, 1980. — 310 с.
112. Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т государства и права; Отв. ред. Н.И. Козюбра. — Киев: Наук. думка, 1990. — 136 с.
113. Методология историко-правовых исследований: Сб. ст. / Ред. колл. В.Е. Гулиев и др. — М., 1980. — 184 с.
114. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. — М., 1879. — 219 с.
115. Муромцев С.А. Что такое догма права. — М., 1885. — 75 с.
116. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — О.: Юрид. л-ра, 2002. — 280 с.
117. Огородник І., Огородник В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій. — К., Вище школа: т-во „Знання”, 1999. — 543 с.
118. Оль П.А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству. — СПб.: Изд-во Р. Асланова „Юридический центр Пресс”, 2005. — 243 с.
119. Паздникова В.Ю. Сущность власти в учении Б.А. Кистяковского о правовом государстве // Государство и право: вопросы методологии, теории и практики функционирования: Сб. науч. ст., посвящ. 35-летию юрид. ф-та. — Самара: Самар ун-т, 2006. — Вып. 2. — С. 45-53.
120. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб.: „Лань”, 2000. — 608 с.
121. Пізюр Євген. Богдан Олександрович Кістяківський // Українська літературна газета. — 1958. — Березень (№ 33). — С. 2, 9 та Квітень (№34). — С. 4-8.

122. Покровский И.А. „Иррациональное” в области права // Юридический вестник. – 1915. – Кн. II.
123. Полторацкий М. Вехи и русская интеллигенция // Мосты. – 1963. – № 10. – С. 298.
124. Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. – СПб.: Изд-во „Юридический центр Пресс”, 2001. – 642 с.
125. Прокопов Д. Теоретичне обґрунтування людини і громадянина у правовій концепції Б. Кістяківського // Право України. – 2007. – № 3. – С. 27-31.
126. Рабинович П.М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми // Юридична Україна. – К., 2003. – № 1. – С. 20-25.
127. Рабинович П.М. Методологія правознавства: проблеми плюралізації // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1995. – № 3. – С. 81-88.
128. Радкевич К.В. Методология социальных наук Б.А. Кистяковского (историко-философский анализ): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Российский университет дружбы народов. – М., 2002. – 20 с.
129. Рекомендації міжнародної наукової конференції „Методологічні проблеми правової науки” // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 1 (32). – С. 236-239.
130. Рекомендації міжнародної науково-теоретичної конференції „Проблеми методології сучасного правознавства” // Вісник Академії правових наук України. – Х., 1997. – № 1. – С. 151-152.
131. Савальский В.А. Основы философии права в научном идеализме. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1908.

132. Савельев А. О Богдане Александровиче Кистяковском // Наше наследие. – 1990. – 4(16). – С. 11-12.
133. Селиванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики // Право України. – 1999. – № 1. – С. 20-26.
134. Селиванов В.В. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2002. – 724 с.
135. Селіванов В. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. – 2001. – № 7. – С. 11-18.
136. Семашкин Б.Д. Личность и общество в политической концепции Б.А. Кистяковского // Проблемы гражданского общества и правового государства: Сб. ст. и матер. – Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2003. – Вып. 3. – С. 46-51.
137. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917). – Харьков: Изд. при Харьк. гос. ун. изд. объединения „Вища школа”, 1987. – 160 с.
138. Скворцов В.П. Либерально-демократические идеи о государстве и праве в учении Б.А. Кистяковского: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Тамбов, 2002. – 166 с.
139. Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Ред. Б.А. Кистяковский. – Париж, 1905-1906. – Т. 2.
140. Сонин В. В., Федоров В.П. Правопонимание в дореволюционной немарксистской юридической мысли России // Коротких М.Г., Лачевский В.В. Государственной строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия. – Воронеж, 1987. – С. 60-80.
141. Сорокин П.А. Категория „должного” и ее применение к изучению общественных явлений // Юридический вестник. – 1917. – Кн. 17.

142. Стемповський Станіслав. Уривок із спогадів // Спогади. – Варшава, 1932. – Т. 8. – С. 126-132. (=Праці Українського наукового інституту).
143. Струве П. Б. Интеллигенция и национальное лицо // Слово. – 1909. – 10 марта (№ 10).
144. Струве П.Б. Несколько слов по украинскому вопросу // Русская мысль. – Январь 1913 г. – С. 10-11.
145. Тарановский Ф. Б.А. Кистяковский. Социальные науки и право (Рецензия) // Журнал министерства юстиции. – 1917. – № 2-3. – С. 294-310.
146. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. – 3-е изд. – СПб.: Изд-во „Лань”, 2001. – 560 с.
147. Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович // Антологія української юридичної думки. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К., 2002. – С. 320-323.
148. Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – С. 846-847.
149. Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – Т. 3: К-М. – К.: Укр. енцикл., 2001. – С. 110-111.
150. Тимошенко В.І. Плюралістична теорія держави Б.О. Кістяківського // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122-125.
151. Тучапский П.Л. Из пережитого, девяностые годы. – Одесса, 1923. – 257 с.
152. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років // За сто літ. – Київ, 1928. – Т. 3.
153. Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харьков: Тип. „Пе-

- чатное дело”, 1917. – 45 с.
154. Хатченко А. [Кистяковский Б.А.] Герцен и Украина // Украинская жизнь. – 1912. – № 4. – С. 22-30.
155. Хатченко А. [Кистяковский Б.А.] Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 94-111.
156. Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К.: Факт, 2000. – 304 с.
157. Цивільне право України. Підруч: У 3 кн. / За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. – Книга перша. – О., 2005. – 374 с.
158. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. – Загальна частина. – К., 2003. – 518с.
159. Чагин В. А. Социологическая мысль в России: очерки немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978. – 248 с.
160. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2002. – 272 с.
161. Честнов И.Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. – СПб., 2002. – 126 с.
162. Шамшурич В.И. Человек и государство в русской философии естественного права // Вопр. философии. – 1991. – № 6. – С. 132-140.
163. Шахов Е.И. Государственно-правовые воззрения Б.А. Кистяковского в контексте учения о правовом государстве // Россия и мир. Гуманитарные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. – СПб.: СПГУВК, 2005. – Вып. 10. – С. 273-284.
164. Шацко К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. – М., 1985. – 235 с.

165. Шемшученко Ю.С. Юридична наука на межі століть // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 11. – К., 2000. – С. 3-7.
166. Шершеневич Г.Ф. Определение понятия о праве. – Казань, 1896. – С. 2-9.
167. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – Одиннадцатое издание. – М., 1914. – Т. 1.
168. Шишкин С.И., Селезнев Д.О. Интересная книга о философско-правовых воззрениях Богдана Кистяковского // Сибир. юрид. вестник. – 1999. – № 1 (<http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1118223>).
169. Юридична наука і освіта на Україні. – К.: Наукова думка, 1992. – 300 с.
170. Ярмиш О.Н. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 2 (33) - № 3 (34). – С. 161-170.
171. Яценко А.С. Синтетическая теория права в юридических науках // Журнал Министерства юстиции. – 1912. – Янв.
172. Яценко А.С. Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912. – 798 с.
173. Яценко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – СПб., 1999. – 400 с.
174. A Great Russia // The Russian Review. – 1913. – November, 2(4). – С. 11-30.
175. A Socialist Conception of Human Rights: A Model from pre-Revolutionary Russia // Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives / Ed. Adamantia Pollis and Peter Schwab. – New York, 1979. – P. 44-59.

176. Andriewsky Olga. Medved iz berlogi: Vladimir Jabotinsky and the Ukrainian Question, 1904-1914 // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – December, 14 (3/4). – P. 253-254.
177. Diehl Karl. Review of Gesellschaft und Einyelwesen, by Dr. Theodor Kistiakowski // Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik. – 1901. – № 3 (22). – C. 878-879.
178. Ernst Paul. Zur Methodologieder Soyiologie // Bilage zur Allgemeinen Zeitung. – 1900. – 29 March (№ 73).
179. Gurvich Georgii [George]. Kistiakovsky Bogdan Alexandrovich (1868-1920) // Encyclopedia of the social Sciences: 1st ed. – New York, 1963. – Vol. VII-VIII. – P. 575-578.
180. Heuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. – Harvard University Press, 1998. – 218 p.
181. In Defence of Law // Landmarks. A Collection of Essays on the Russian Intelligentsia, 1909 / Ed. Boris Schragin and Albert Todd. – New York, 1977. – P. 112-138.
182. Kistiakowsky Th. Gesellschaft und Einzelwese. Eine Methodologische Studie. – Berlin, 1899. – 186 c.
183. Koch Gottfried. Review of Gesellschaft und Einyelwesen: Eine Methodologische Studie, by Dr. Theodor Kistiakowski // Archiv fur Offentlihes Recht. – 1901. – № 16. – P. 144-146.
184. Perspectives on Legal Culture in pre-Revolutionary Russia // Revolution in Law: Contribution to the Development of Soviet Legal Theory, 1917-1938 / Ed. Pierse Beirne. – Armonk, New York, 1990. – P. 3-16.
185. Starosolskyi Vladimir. Bogdan Kistiakovskij und das Russische soziologische Denken // Sonderabdruck des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Vol. 2.

186. Vierkandt A. Review of *Gesellschaft und Einzelwesen*, by Dr. Theodor Kistiakowski // *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. – 1900. – № 3. – P. 748-749.
187. Vucinich Alexander. *A Sociological Synthesis: B.A. Kistiakovski // Social Thought in Tsarist Russia: The Quest for a General Science of Society, 1861-1917*. – Chicago, 1976. – P. 125-152.
188. Walicki A. *Legal Philosophies of Russian Liberalism*: Clarendon Press. – Oxford, 1987. – 413 p.